

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazma hüququnda

Zeynalov Sübhan Nemət oğlu

**«Müəssisənin mənfəəti, onun bölgüsü və
İstifadəsi məsələləri»
mövzusunda magistr dissertasiyası**

İxtisasın adı və şifri

060403 «Maliyyə»

İxtisaslaşma

Maliyyə nəzarəti və audit

Elmi rəhbər:

dos. Bədəlov Ş.Ş.

Magistr proqramının rəhbəri:

prof. Kərimov A.M.

Kafedra müdiri:

prof. Həsənlı M.X.

B A K I – 2 0 1 5

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL 1. Müəssisələrin maliyyəsinin təşkili əsasları, maliyyə sisteminə onun yeri və rolu	6
1.1. Müəssisələrin maliyyəsinin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri....	6
1.2. Müəssisələrin maliyyəsinin təşkili prinsipləri.....	12
1.3. Müəssisənin maliyyə resurslarının mənbələri və mənfəət əldə edilməsi ilə əlaqədar məsrəfləri	19
FƏSİL 2. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təşkili istiqamətləri	28
2.1. Müəssisənin əsas və dövrüyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi xüsusiyyətləri	28
2.2. Mənfəət əldə edilməsi məqsədilə müəssisənin investisiya fəaliyyətinin əsas istiqamətləri.....	38
FƏSİL 3. Mənfəətin iqtisadi məzmunu, funksiyaları və istifadə istiqamətləri.....	52
3.1. Mənfəətin iqtisadi məzmunu və funksiyaları.....	52
3.2. Mənfəətin planlaşdırılması üsulları.....	61
3.3. Mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	66
3.4. Mənfəət vergisinin büdcə gəlirlərinin təşkilində rolu.....	74
NƏTİCƏ.....	78
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	83

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının 2003-cü ildən Prezident cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurla davam etdirilməsi nəticəsində ölkəmizin iqtisadi və sosial inkişafı daha da sürətlənmiş, əhalinin maddi-rifah halı əhəmiyyətli iqtisadi siyasət nəticəsində iqtisadiyyatın bütün sahələrində yüksək nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Dünyanı bürüyən global iqtisadi və maliyyə böhranına baxmayaraq, 2003-2013-cü illər ərzində ölkəmizdə ümumi daxili məhsul 3,4 dəfə, sənaye istehsalı 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,5 dəfə, informasiya və rabitə 8,1 dəfə, ticarət dövriyyəsi 3,0 dəfə artmışdır.

2013-cü ildə ÜDM istehsalı 5,8 faiz artaraq 57.7 mlrd.manata çatmışdır. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda artım 10,0 faiz təşkil edərək, onun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 2012-ci ildəki 58,2 faizdən 56,6 faizə yüksəlmişdir. 2013-cü ildə dövlət büdcəsinə gəlirləri 2003-cü ildəkinə nisbətən 16 dəfədən çox artaraq 19,5 milyard manata çatmış, büdcə profisiti 353,0 mln.manat olmaqla, onun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 0,6 faiz təşkil etmişdir.

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında hüquqi şəxslərin, yəni təsərrüfat subyektlərinin mənfəət vergisi xüsusi rol oynayır. Məlumdur ki, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin məbləği təsərrüfat subyektlərinin əldə etdiyi mənfəətin həcmindən asılıdır. Ölkənin iqtisadi inkişafına uyğun olaraq müəssisə və təsərrüfat təşkilatlarının mənfəəti də sürtlə artmışdır. 2003-2013-cü illərdə bütün təsərrüfat sahələrində mənfəətin həcmi 22,5 dəfə artaraq, 2003-cü ildəki 1141,9 mln.manatdan 25636.5 mln.manata yüksəlmişdir. Hüquqi şəxslərin mənfəətindən vergi formasında büdcəyə daxilolmalar 2003-cü ildəki 178,3 mln.manatdan 2013-cü ildə 2374,8 mln.manata çatmış və ya 13,3 dəfə artmışdır. Bu onu göstərir ki, mənfəət müəssisə və təsərrüfat təşkilatlarının təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsini əks etdirən mühüm iqtisadi göstərici olmaqla, həm iqtisadi-sosial inkişafa, həm də büdcə gəlirlərinin artmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Deməli, mənfəət, bir tərəfdən müəssisələrdə istehsalın genişləndirilməsi, texniki tərəqqinin həyata keçirilməsi, sosial ehtiyacların ödənilməsi və digər xərclərin

maliyyə təminatı mənbəi olmaqla, digər tərəfdən dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təşkilində böyük rol oynayır. Ona görə də müasir dövrdə digər iqtisadi kateqoriyalar sistemində mənfəətin zəruriliyini, onun mahiyyətini, geniş təkrar istehsalda və büdcə gəlirlərinin təşkilində rolunu elmi cəhətdən araşdırmaqla, mənfəətin artmasına təsir edən amillərin tədqiq olunmasına böyük ehtiyac vardır. Bu baxımdan magistr dissertasiyası kimi seçdiyim mövzu aktual məsələlərdən birinə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifəsi. Azərbaycan Respublikasının müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq müəssisələrin və təsərrüfat təşkilatlarının sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin tədqiqi, müəssisələrin pul vəsaiti fondlarının yaranması və səmərəli istifadə edilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi kimi mənfəətin iqtisadi mahiyyətinin və rolunun elmi araşdırılması tədqiqatın əsas məqsədidir.

Tədqiqatın vəzifəsi kommersiya müəssisələrinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini öyrənmək, onların məqsədli pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi nəticəsində əldə etdiyi mənfəətin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi istiqamətlərini tədqiq etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Müəssisələrin pul vəsaiti fondlarının, o cümlədən təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində maliyyə münasibətləri sistemi tədqiqatın predmetini təşkil edir. Dövlətin maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi və başlıca həlqəsi kimi kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi tədqiqatın obyektidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Kommersiya müəssisələrinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini və xüsusiyyətlərini araşdırmaqla mənfəətin formalaşması, onun planlaşdırılması. Bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və bu sahədə müvafiq tövsiyyə və təkliflərin verilməsi elmi yenilik kimi qiymətləndirilə bilər.

Dissertasiya işinin təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, kommersiya müəssisələrinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin tədqiqi əsasında onların maliyyə resurslarının və onun tərkib hissəsi kimi mənfəətin düzgün bölüşdürülməsi, məqsəduyğun və səmərəli istifadə edilməsi istiqamətində irəli sürülən

təklif və tövsiyələr kommersiya müəssisələrinin əməli fəaliyyətində nəzərə alınə bilər.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi üç fəsil, 9 paragraf, nəticə və ədəbiyyat hissəsindən ibarətdir.

Fəsil 1-də müəssisələrin maliyyəsinin təşkili əsasları, maliyyə sistemində onun yeri və rolu tədqiq olunmuşdur. Burada müəssisələrin maliyyəsinin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri şərh olunmuş, müəssisənin maliyyə resurslarının mənbələri göstərilmiş, mənfəət əldə olunması ilə əlaqədar məsrəflər izah olunmuşdur.

İkinci fəsildə müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təşkili istiqamətləri tədqiq olunmuş, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təşkili xüsusiyyətləri açıqlanmış. Mənfəət əldə edilməsi məqsədilə müəssisənin investisiya fəaliyyətinin əsas istiqamətləri araşdırılmışdır.

Üçüncü fəsil mənfəətin iqtisadi məzmunu, funksiyaları və istifadə istiqamətləri tədqiq edilmiş, mənfəətin planlaşdırılması üsulları xarakterizə olunmuş, mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

FƏSİL 1. MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏSİNİN TƏŞKİLİ ƏSASLARI, MALİYYƏ SİSTEMİNDƏ ONUN YERİ VƏ ROLU

1.1. Müəssisələrin maliyyəsinin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri

Kommersiya müəssisələrinin və təşkilatlarının maliyyəsi ölkənin maliyyə sisteminin əsas həlqəsi olmaqla ÜDM-in yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsini dəyər formasında ifadə edir.

Kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi maddi istehsal sferasında fəaliyyət göstərir ki, burada ümumi daxili məhsulun yaranması baş verir.

Müəssisələrin maliyyəsi təsərrüfat subyektlərinin sahibkarlıq fəaliyyəti zamanı xüsusi kapitalın, məqsədli pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində əmələ gələn pul münasibətlərini ifadə edir. Müəssisələrdə sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsədi xüsusi kapitalı qoruyub saxlamaq, ictimai tələbatı ödəmək və mənfəət əldə etməkdir.

Müəssisələrin sahibkarlıq fəaliyyəti zamanı onların əsas və dövriyyə kapitalının dövrünü baş verir, məhsul istehsal edilib satılmaqla onların pul vəsaiti fondları yaradılır və istifadə edilir. Bu proses özlüyündə ümumi daxili məhsulun yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar olan pul münasibətləri sistemi olmaqla müəssisələrin maliyyəsinin məzmununu, iqtisadi mahiyyətini təşkil edir.

Kommersiya müəssisələri və təşkilatlarının sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində məhsul istehsalı və satışının baş verməsi, xidmətlərin göstərilməsi və işlərin görülməsi, onların pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar olaraq müəyyən maliyyə münasibətləri yaranır.

Müəssisələrin maliyyə münasibətlərinin maddi məzmunu pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsində ifadə olunur. Çünki, müəssisələrin bir-biri arasında, müəssisələrin bölmələri (sexləri) arasındakı iqtisadi münasibətlər pul formasında baş verir. Həmin maliyyə münasibətləri aşağıdakı istiqamətlərdə yaranır:

- müəssisə təsis edilərkən (yaradılarkən) onun xüsusi kapitalı və nizamnamə kapitalının formalaşması zamanı həmin təsislər arasındakı pul münasibətləri

(səhmdar cəmiyyətlərinin, korporasiyaların, kooperativlərin üzvlərinin pay iştirakı formasında və i.a.);

- məhsul istehsalı və satışı prosesində müəssisənin sexləri, bölmələri arasında baş verən pul münasibətləri;
- müəssisə ilə onda çalışan işçilər arasındakı pul münasibətləri: əmək haqqını, sosial müavinətləri, mükafatları ödəyərkən və s. pul münasibətləri;
- müəssisə və təşkilatların bir-biri ilə olan iqtisadi münasibətləri: əmtəə-material qiymətlilərinin dəyərini ödəyərkən, hazır məhsulu satarkən, bir-birinə xidmət göstərərək, işləri yerinə yetirərək və s. əmələ gələn pul münasibətləri;
- müəssisə ilə maliyyə-kredit təşkilatları dövlət büdcəsi, dövlət sosial sığorta sistemi arasındakı pul münasibətləri: büdcəyə vergilər ödəyərkən, banklardan kreditlərin alınması və ödənilməsi, büdcədən dotasiya, subvensiya, subsidiyalar alarkən və s.;
- müəssisə ilə sığorta şirkətləri arasında əmələ gələn pul münasibətləri: onlar öz əmlaklarını sığorta etdirərək, sığorta haqları ödəyərkən və sığorta ödənişləri alarkən və i.a.;
- müəssisə, birlik və təsərrüfat subyektləri ilə onların yuxarı təşkilatları arasında maliyyə münasibətləri yaranır. Belə ki, maliyyə münasibətləri bir tərəfdən onların mənfəəti, dövriyyə vəsaiti, amortizasiya ayırmaları bölüşdürülərək və yenidən bölüşdürülərək, digər tərəfdən isə müəssisələrin cari xərclərinin və kapital qoyuluşları xərclərinin maliyyələşdirilməsi və ya kreditləşdirilməsi zamanı meydana gəlir.

Maliyyə münasibətləri mülkiyyət formalarına görə bir-birindən fərqlənir: dövlət müəssisələrinin maliyyəsi, kooperativ müəssisələrin, ictimai, müştərək müəssisələrin və təşkilatların və s. maliyyəsi ölkənin maliyyə sisteminin tərkib hissəsini təşkil edir.

İqtisadi təyinatından asılı olaraq müəssisələrin maliyyəsi: sənaye müəssisələrinin, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, nəqliyyat, rabitə, yol təsərrüfatı, tikinti, ticarət, tədarük, mənzil-kommunal təsərrüfatı müəssisələrinin və s. maliyyəsi daxildir.

Müəssisələrin və təşkilatların maliyyəsinin əsas xüsusiyyəti onda ifadə olunur ki, o bütün maliyyə sisteminin əsas həlqəsini təşkil edir. Başqa sözlə, müəssisə və təş-

kilatların maliyyəsi dövlət maliyyəsinin maddi əsasını təşkil edir, çünki, ümumi daxili məhsul və milli gəlir məhz maddi istehsal sferasında yaranır və maliyyə mexanizmi vasitəsilə bölüşdürülür. Bütün maliyyə sisteminin möhkəmliyi (dayanıqlığı) və sabitliyi müəssisə və təşkilatların maliyyə vəziyyətindən asılıdır.

Müəssisələrin maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi vasitəsilə onun müəyyən hissəsi nazirliklərin, idarələrin, birliklərin sərəncamına daxil olur. Həmin sistemə daxil olan müəssisələrin xüsusi vəsaiti kifayət etmədiyi hallarda həmin müəssisələr arasında yenidən bölüşdürülür, yəni müəyyən müəssisələrə maliyyə yardımını göstərilir.

Beləliklə, müəssisələrin maliyyəsi onların əsas və dövriyyə vəsaitlərinin dövrəni prosesində pul gəlirlərinin, pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi, geniş təkrar istehsal prosesində ÜDM-in və milli gəlirin istehsalı, bölgüsü və istifadəsi zamanı əmələ gələn pul münasibətləri sistemindən ibarətdir.

Deməli, müəssisələrin pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi istehsalın fasiləsiz davam etdirilməsinin zəruri şərtidir. Bu funksiyaları yerinə yetirməklə müəssisələrin maliyyə resursları yaranır, əsas və dövriyyə fondlarının artırılmasını təmin edir, habelə, məhsul istehsalı və satışını, iqtisadi həvəsləndirmə və ehtiyat fondlarını yaradırlar.

Həmin pul vəsaiti fondlarının həcmnin və onların yaranma mənbələrinin müəyyən edilməsi, onların məhsul istehsalı və satışı proqramlarının yerinə yetirilməsinə, digər məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsinə təmin edir. Lakin müəssisənin pul vəsaiti fondlarının yaranması və istifadəsi istiqamətləri, müəssisənin maliyyə planı vasitəsilə həyata keçirilir.

Maliyyənin mahiyyəti onun yerinə yetirdiyi funksiyalarla xarakterizə edilir. Maliyyə bölüşdürücü və nəzarət funksiyasını yerinə yetirir.

Maliyyənin funksiyaları barədə iqtisadçı alimlərin fikirləri fərqlidir. Onlardan bəzilərinin baxışları ilə tanış olmaq yerinə düşər. Bəzi iqtisadçılar maliyyənin iki, digərləri isə üç və daha çox funksiyanın yerinə yetirdiyini iddia edirlər.

A.M.Birman göstərir ki, maliyyə üç funksiyanı yerinə yetirir: 1) ÜDM bölgüsü; 2) təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfat fəaliyyətini pul vəsaiti ilə təmin etmək; 3) mənəvi nəzarət.

A.M.Aleksandrov və E.A.Voznesenski qeyd edir ki, maliyyənin 1-ci funksiyası pul vəsaiti fondlarını yaratmaq; 2) pul vəsaiti fondlarını istifadə etmək; 3) nəzarət.

İ.T.balabanov göstərir ki, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq maliyyə bölgü funksiyasını itirmişdir.

Lakin məlumdur ki, maliyyə ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi nəticəsində dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin pul vəsaiti fondlarının yaranması və istifadə edilməsi ilə əlaqədar olan pul münasibətləri sistemindən ibarətdir. Deməli, ümumi daxili məhsul və onun tərkib hissəsi olan milli gəlir maliyyə mexanizmi vasitəsilə bölüşdürülür və istifadə edilir. Bütün bu proseslər dövlətin nəzarəti altında yerinə yetirilir.

Sadə bir misal göstərək: Müəssisə istehsal etdiyi məhsulu satır, onun dəyəri hesablaşma hesabına daxil olur. Müəssisə əvvəlcə bu məbləğdən təyin olunmuş vergini büdcəyə ödəyir. Qalan məbləğdən istehsalda istehlak olunmuş istehsal vasitələrinin bərpa fondunu təşkil edir ki, istehsal prosesi təkrar davam etdirilsin.

Məlum olduğu kimi, bu dövlətin təyin etdiyi amortizasiya normaları, əmək predmetlərinin xərc norması, fondların dəyəri əsasında müəyyən edilir. Bundan sonra əmək ödənişi fondu müəyyən edilir. Bu fond da əmək məsrəfi normaları, əməyin ödənişi sistemi əsasında hesablanır. Əmək haqqı fonduna nisbətən müəyyən normalarla sosial sığorta və sosial təminat fondu yaradılır və nəhayət mənfəət qalır. Bu proses məcmu daxili məhsulun ilkin bölgüsü prosesini ifadə edir.

Lakin mənfəət, əmək haqqı fondu yenidən bölüşdürülür. ƏÖF (əmək ödənişi fondundan) büdcəyə vergi ödənilir, pensiya fonduna vəsait köçürülür (dövlətin təyin etdiyi normalarla), qalan hissəsi işçilərin sərəncamında qalır və onların şəxsi istehlak üçün istifadə edilir.

Mənfəət də həmçinin bölüşdürülür, yəni mənfəətdən büdcəyə vergi ödənilir, qalan hissəsi müəssisənin sərəncamında saxlanmaqla müxtəlif məqsədlərə – istehsalın genişləndirilməsinə (kapital qoyuluşuna) dövriyyə vəsaiti normativlərinin artırıl-

masına, maddi marağ fonduna, sosial məqsədlərə və i.a. yönəldilir. Deməli, bazar iqtisadiyyatı şəraitində də bölgü prosesi nəinki aradan çıxmır, daha da dərinləşir, müəssisə daxilində maliyyə vasitəsilə məcmu daxili məhsulun bölgüsü davam edir.

Beləliklə, maliyyənin mahiyyətinə diqqətlə fikir versək, onun əsasən iki funksiyanı yerinə yetirdiyini görürük. 1) bölüşdürücü; 2) nəzarət.

Maddi istehsal müəssisələrin maliyyəsi bu iki funksiyadan başqa 3-cü bir funksiya da yerinə yetirir, yəni müəssisənin fəaliyyətini pul vəsaiti fonlu ilə təmin edir (lakin bu da mahiyyət etibarilə bölgü funksiyasına daxildir).

Maliyyənin nəzarət funksiyası da bölgü funksiyası ilə sıx bağlıdır. Maliyyə münasibətləri zamanı pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadə edilməsi maliyyənin nəzarət funksiyası olmadan həyata keçirilə bilməz.

Məcmu ictimai məhsulun və milli gəlirin yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsinin bütün mərhələlərində maliyyə nəzarəti həyata keçirilir. Müəssisənin çoxsaylı müxtəlif təsərrüfat fəaliyyəti üzərində istehsal və qeyri-istehsal məsrəfləri üzərində, əsas fondların, dövriyyə vəsaitinin, yığım fondunun yaradılması və istifadəsi üzərində, müəssisələrin büdcə ilə qarşılıqlı əlaqələri, kredit münasibətləri və digər əməliyyatları üzərində maliyyə nəzarəti aparılır.

Maliyyə nəzarətinin əsas formaları aşağıdakılardır:

- Ümumdövlət maliyyə nəzarəti;
- Təsərrüfat daxili maliyyə nəzarəti;
- Müstəqil maliyyə nəzarəti;
- Auditor firmaları və xidmətləri.

Maliyyənin nəzarət funksiyasının obyektiv əsasını məhsul istehsalı və satışı, yerinə yetirilmiş işlər, göstərilmiş xidmətlər üzrə məsrəflərin, gəlirlərin və pul fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin dəyər formasında uçota alınması təşkil edir.

Maliyyənin əsasını təkrar istehsal prosesinin maliyyələşmə mənbələri ilə təmin edən və bununla təkrar istehsal prosesinin bütün fazalarını – yəni istehsal, mübadilə və istehlak fazasını vahid formada əlaqələndirilməsini təmin edən bölgü münasibətləri təşkil edir.

Lakin müəssisənin əldə etdiyi gəlirlər onun gələcək inkişaf imkanlarını müəyyən edir. Təsərrüfatın səmərəli və məqsədəuyğun idarə edilməsi onun sonrakı inkişafını təmin edir və əksinə, vəsaitin dövrünün fasiləsizliyinin pozulması, məhsul istehsalı, satışı, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi üzrə xərclərin artması müəssisənin gəlirlərini azaldır və müvafiq olaraq onun gələcək inkişaf imkanlarını, rəqabət qabiliyyətini zəiflədir və maliyyə sabitliyini pozur. Bu halda maliyyənin nəzarət funksiyası onun bölüşdürücü münasibətlərinin qeyri-səmərəli olmasına, maliyyə resurslarının idarə edilməsində və istehsalın təşkilində nöqsanların olmasına işarə edir. Bu cür xəbərdarlığın nəzərə alınmaması müəssisənin iflasa gətirib çıxara bilər.

Maliyyənin nəzarət funksiyası müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin maliyyə göstəriciləri əsasında, onların qiymətləndirilməsi və bölgü mexanizminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün zəruri tədbirlərin hazırlanması və həyata keçirilməsi vasitəsilə təmin edilir.

Müəssisələrin maliyyəsinin mühüm xüsusiyyətlərindən ondan ibarətdir ki, müəssisə maliyyəsi geniş təkrar istehsal prosesində bilavasitə iştirak edərək yeni dəyər yaranmasına, ümumi daxili məhsulun istehsalı və bölgüsünə təsir edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bölgü prosesi daha da inkişaf edir və genişlənir. Müəssisələrin, təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi ümumi daxili məhsulun yaradılması, bölüşdürülməsində iştirak etməklə dövlətin və ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin pul vəsaiti fondlarının yaranması və istifadə edilməsi ilə əlaqədar olan pul münasibətləri sistemini ifadə edir. Maliyyə münasibətlərinin miqyasından, əhatə dairəsindən, istiqamətindən asılı olaraq maliyyə sistemi formaları və inkişaf edir. Digər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da maliyyə sistemi dövlət büdcəsindən, büdcədən kənar dövlət fondlar sığorta fondlarından və müxtəlif mülkiyyət formalarından olan müəssisələrin maliyyəsindən ibarətdir.

Müəssisələrin maliyyəsi kommersiya müəssisələri və qeyri-kommersiya müəssisələrinin maliyyəsinə ayrılır. Kommersiya müəssisələrinin maliyyəsinin fərqləndirici mühüm bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, ölkənin maliyyə sisteminin əsasını təşkil edir, çünki cəmiyyətin maliyyə resurslarının əsas hissəsi kommersiya-istehsal müəssisələrində yaranır və bu da həm geniş təkrar istehsalın davam etdirilməsinin,

həm də dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması və sosial ehtiyacların ödənilməsi üçün əsas maliyyə mənbəi kimi çıxış edir. Ölkənin ümumi maliyyə vəziyyəti müəssisələrin maliyyə vəziyyətindən asılıdır.

1.2. Müəssisələrin maliyyəsinin təşkili prinsipləri

Kommersiya müəssisələrinin maliyyə münasibətləri təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar olan müəyyən prinsiplər əsasında qurulur. Müəssisələrdə maliyyə fəaliyyətinin təşkilində əhəmiyyətli rol oynayan həmin prinsipləri aşağıdakı ardıcılıqla nəzərdən keçirək:

- təsərrüfat müstəqilliyi;
- özünümaliyyələşdirmə prinsipi;
- maddi maraqlandırma;
- maddi məsuliyyət;
- maliyyə ehtiyatları ilə ətmin olunma.

Təsərrüfat müstəqilliyi prinsipi maliyyə müstəqilliyi olmadan həyata keçirilə bilməz. Təsərrüfat subyektləri mülkiyyət formasından asılı olmayaraq iqtisadi fəaliyyət sahəsini, maliyyələşmə mənbələrini, mənfəət əldə etmək üçün pul vəsaitlərinin sərf edilməsi istiqamətlərini müstəqil müəyyən edirlər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazarın fəaliyyət mexanizmi müəssisələrin öz istehsalını daha səmərəli sahələrə və istehsal növlərinə yönəlməyə daha çox tələbat olan məhsulların istehsal edilməsinə vadar edir. Kommersiya müəssisələri çalışır ki, əlavə mənfəət əldə etmək üçün uzunmüddətli və qısamüddətli xarakter daşıyan investisiya qoyuluşu aparsın, digər təsərrüfat subyektləri ilə müvafiq iqtisadi-təsərrüfat əlaqələri yaratsınlar, digər müəssisələrin nizamnamə kapitalının yaradılmasında, onların qiymətli kağızlarının alınmasında iştirak etsinlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində müstəqillik dövlət qanunlarının müəyyən etdiyi çərçivədən kənara çıxa bilməz. Həmin müəssisələr dövlət büdcəsi qarşısındakı zəruri öhdəlikləri yerinə yetirməli, büdcədən kənar fondların yaradılmasında iştirak etməlidir.

Özünümaliyyələşdirmə prinsipi sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biridir. Bu prinsip təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsini təmin edir.

Özünümaliyyələşdirmə istehsal-satış məsrəflərinin ödənilməsini, öz vəsaiti hesabına istehsalı genişləndirməyi, zəruri hallarda bank kreditindən istifadə etməklə özünün pul vəsaitləri hesabına bütün maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirməyi tələb edir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə özünümaliyyələşdirmə prinsipi ilə işləyən təsərrüfat subyektlərinin xüsusi vəsaiti 70 faizdən yüksəkdir.

Kommersiya müəssisələrinin xüsusi vəsaiti mənbələrinə daxildir: amortizasiya ayırmaları, mənfəət və digər xüsusi vəsaitlər. Lakin yeni yaranan müəssisələr bazar iqtisadiyyatı tələblərinə uyğun işləmək üçün bəzi hallarda onların xüsusi vəsaiti çatışmır. Ona görə də indiki şəraitdə kiçik və orta sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün dövlətin maliyyə-kredit yardımını ildən ilə artırılır.

Maddi maraq prinsipi – müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinin əsas məqsədinə – yeni mənfəət əldə etmək məqsədinə çatmaq üçün hərəkətverici qüvvədir. Təsərrüfat fəaliyyətində maddi maraq müəssisənin, onun hər bir işçisinin məqsədidir. Bu prinsip həm də ümumdövlət mənafeələrinin tələbidir. Maddi maraqlandırma əsasında müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi pul gəlirlərinin bölgüsü zamanı müəssisənin, onun işçilərinin və dövlətin mənafeəyi nəzərə alınır. Bu zaman gəlirlərin bölgüsünün düzgün nisbətləri müəyyən edilir. Müəssisələrin səmərəli, rntebelli işləməsi həm dövlət mənafeəyinə, həm də müəssisənin mənafeəyinə xidmət edir. Belə ki, dövlətin əmək haqqı və vergi siyasəti, gəlirlərin bölgüsü zamanı mənfəətin istehlak və yığım fondu arasında bölgü prinsipi ilə əlaqələndirilir, iqtisadi cəhətləri əsaslandırılmış nisbətlər müəyyən etməklə müəssisə, işçilər və ümumdövlət mənafeəyi əlaqələndirilir.

Maddi məsuliyyət prinsipi – təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin məqsədyönlü aparılmasını, onun nəticələri üçün müəyyən iqtisadi-hüquqi cavabdehliyin olmasını nəzərdə tutur. Maddi-məsuliyyətə riayət etmək üçün qanunvericilik aktlarına, maliyyə normativlərinə əsaslanmağı tələb edir. Təsərrüfat fəaliyyəti zamanı müəssisələr

müqavilə intizamına, hesablamlar zamanı müəyyən olunmuş qaydalara, kreditlərin alınması və istifadəsi şərtlərinə, vergi qanunvericiliyinə əməl etməlidirlər. Əks təqdirdə qanunvericidiyə uyğun olaraq penya, cərimə və digər maliyyə sanksiyalarına məruz qalırlar. Əgər müəssisə rentabelli işləmirsə və maliyyə öhdəliklərinə cavab verə bilmirsə, onda bu cür müəssisələrə müflisləşmə rejimi tətbiq edilir.

Maliyyə ehtiyatları ilə təmin olunma prinsipi də sahibkarlıq fəaliyyətinin mühüm şərtlərindən biridir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin istehsal-satış və xidmət fəaliyyəti müəyyən iqtisadi-texniki, eləcə də təbii risklərlə bağlıdır. Təsərrüfat fəaliyyəti zamanı göstərilən iqtisadi risklər nəzərə alınmadan müəssisələrin normal təsərrüfat fəaliyyəti qurula bilməz. İstehsala, satışa, habelə inflyasiya fəaliyyətinə qoyulan vəsaitlərin geri alınmamaq riskləri mövcuddur. İstehsal-satış proqramları yerinə yetirilərkən norma və nomrativlərin haqq-hesabında da səhvlərə yol verilə bilər. Bir çox təbii-iqtisadi və texniki amillər nəticəsində istehsal və satışdan əvvəlcədən nəzərə alınma bilməyən itkilər baş verə bilər. Ehtimal olunan pozğunluqlar zamanı təsərrüfat fəaliyyətində əmələ gələn itkiləri aradan qaldırmaq üçün müəssisələr maddi-maliyyə ehtiyatları yaratmaq məcburiyyətində qalırlar.

Təsərrüfatçılıq və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq maliyyə ehtiyatları bütün müəssisələrdə yaradılır. Ona görə də kommersiya müəssisələri mənfəəti bölüşdürərkən büdcəyə olan tədiyələri ödədikdən sonra mütləq qaydada ehtiyat fondu yaradırlar. Təşkilatı-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq hər bir müəssisə, səhmdar cəmiyyəti qanunvericilik yolu ilə müəyyən edilmiş qaydada və normalarla ehtiyat fondu yaradırlar.

Lakin təcrübə göstərir ki, maliyyə imkanları zəif olan müəssisələr kifayət qədər ehtiyat fondu yarada bilmirlər və təsərrüfat fəaliyyəti prosesində müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar.

Respublika iqtisadiyyatı hazırkı şəraitdə müxtəlif mülkiyyət formalı və fəaliyyət xarakterli müəssisələrin yaranması ilə, onların təsərrüfat əlaqələrinin inkişafı və mürəkkəbləşməsi ilə fərqlənir. Bütün bunlar da öz növbəsində maliyyə işinin həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda bu proses müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətlərində maliyyə işinin rol və əhəmiyyətinin əsaslı

surətdə dəyişilməsinə səbəb olur. Maliyyə işinin düzgün təşkil olunmaması müəssisənin maliyyə sabitliyinin itirilməsinə və hətta müflisləşməsinə səbəb ola bilər. Müəssisə və təşkilatlar maliyyə işinin təşkil olunmasından ötrü xüsusi maliyyə xidməti yaradırlar. Müəssisələrin maliyyə xidməti anlayışı altında müəssisələrin idarəçilik sistemində müəyyən funksiyaları yerinə yetirən müstəqil struktur bölmələri başa düşülür. Adətən belə bölmələr maliyyə şöbələri hesab olunurlar. Onların strukturu və sayı bir sıra amillərdən asılıdır. Bunlara daxildir:

- təşkilati hüquqi formaları;
- təsərrüfat fəaliyyətinin xarakteri;
- məhsul istehsalının həcmi;
- işçilərin ümumi sayı.

«Müəssisələr haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda» müəssisələrin təşkilati-hüquqi formalarına dövlət müəssisəsi, fərdi (ailə), şərikli (tam ortaqlı), payçı və şərikli (kommandit ortaqlıqlar), məhdud məsuliyyətli müəssisələr və səhmdar cəmiyyətləri aid edilir. Bu amil özünü daha çox təsərrüfat subyektlərinin nizamnamə kapitalının formalaşmasında, müəssisənin maliyyəsinin idarə olunmasında və məsuliyyətlər sistemində göstərir. Təsərrüfat fəaliyyətinin xarakteri və istehsalın həcmi pul dövriyyəsinin və ödəniş sənədlərinin miqdarını müəyyən edir. Bu sənədləşmələr başqa alıcı (sifarişçi) və təchizatçı müəssisələrlə, kommersiya bankları ilə, başqa kreditorlarla, büdcə ilə əlaqədar ola bilər. İşçilərin sayı isə kassa əməliyyatlarının həcmində və eləcə də hesablaşmalara təsir göstərir.

Maliyyə xidmətinin fəaliyyəti müəssisənin başlıca məqsədlərinə tabedir. Bu məqsədlərə müəssisənin maliyyə sabitliyini təmin etmək, iqtisadi artım və mənfəət əldə etmək üçün əlverişli şərait yaratmaq daxildir:

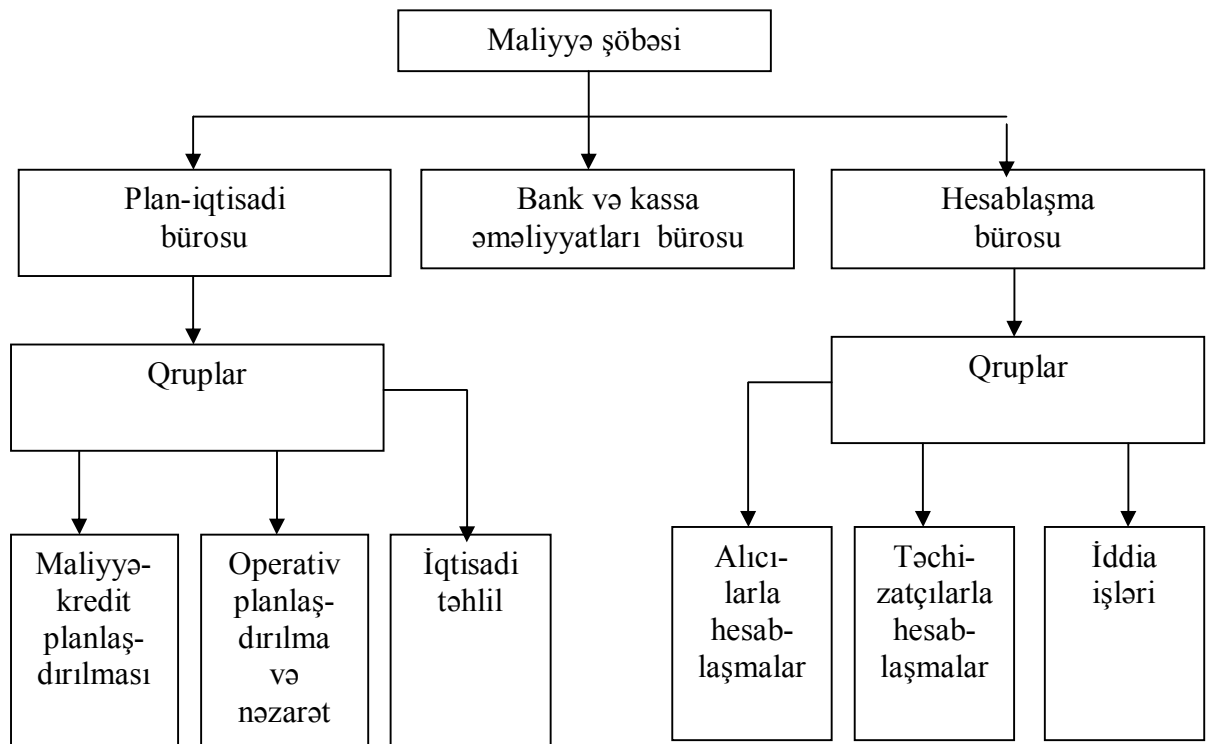
Maliyyə işinin əsas tərkibi aşağıdakılardan ibarətdir:

- təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə resursları ilə təmin olunması;
- maliyyə-kredit sistemi və başqa təsərrüfatçı subyektlər ilə qarşılıqlı əlaqələrin təşkili və idarə olunması;
- əsas və dövriyyə kapitalının qorunması və səmərəli istifadə olunması;

- büdcəyə, banklara, təchizatçı və işçilərə öhdəliklər üzrə ödənişlərin vaxtında aparılması.

Başqa sözlə desək maliyyə işinin mahiyyəti əsas və dövriyyə kapitalının dövrünün normal təmin olunmasından və kommersion fəaliyyəti ilə yanaşı gedən maliyyə əlaqələrinin qorunub saxlanılmasından ibarətdir.

Müəssisənin nə dərəcədə iri miqyaslı olmasından asılı olaraq, maliyyə xidməti göstərən strukturların sayı da müxtəlif olur. Çox da böyük olmayan müəssisələrdə maliyyə işini maliyyə-satış şöbəsinin və mühasibatlığın tərkibində maliyyə şöbəsi yerinə yetirir. İri müəssisələrdə maliyyə şöbəsi ayrı-ayrı funksiyaları yerinə yetirən bir neçə qrupdan (bürodan) ibarət olur. Şöbənin rəisi isə bilvasitə müəssisənin rəhbərinə tabe olur. Müəssisənin maliyyə şöbəsinin strukturu ümumi şəkildə aşağıdakı kimi olur:

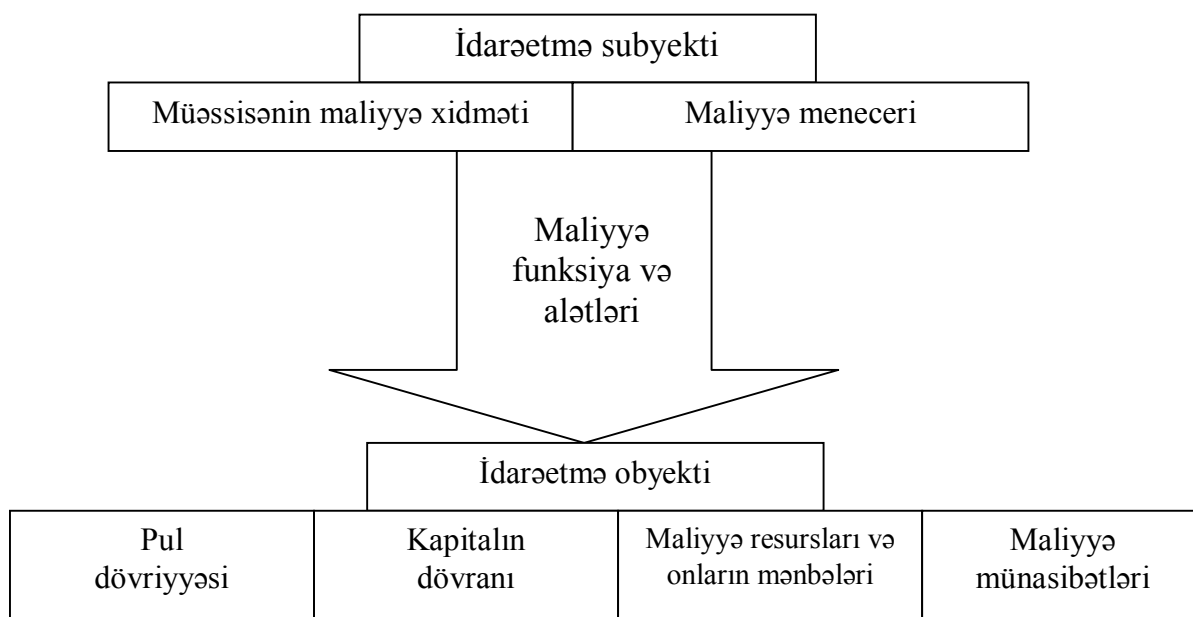

Maliyyə şöbəsinin göstərilmiş strukturu müəssisənin bütün xərclərinin maliyyələşdirilməsinə və hesablaşmaların aparılmasına çalışır. Amma o özündə bazar təsərrüfatına qədərki müəssisələrin idarə olunmasında olan bəzi nöqsanları saxlayır. Yaxın dövrə qədər müəssisələrdə maliyyə işi xalis operator məsələlərin həllinə – hesablaşma və ödəniş sənədlərinin rəsmiləşdirilməsinə, başqa müəssisələrdə, büdcə

ilə, banklarla işçi və xidmətçilərlə hesablaşmaların təşkilinə həsr olunurdu. Belə bir şəraitdə müəssisələrin maliyyə xidmətinin qarşısına qoyulan məsələlər də həmin sistemin tələblərinə cavab verməli idi. Bunlara müəssisənin beşillik maliyyə planında maliyyə göstəricilərinin işlənilib hazırlanması, daha çətin maliyyə məsələlərinin həlli və müəssisənin daxili maliyyə resurslarının artırılması məqsədilə perspektiv plan layihələrinin qiymətləndirilməsi, illik maliyyə planlarının hazırlanması və s. daxil idi.

Təsərrüfatçılığın müasir şəraitində maliyyə işi keyfiyyətə yeni məzmun kəsb edir. Bu qeyd olunduğu kimi qeyri-dövlət mülkiyyət formalarının yaranması ilə, bələdiyyə mülkiyyətinin yaranması ilə, müəssisələrin xarici-iqtisadi fəaliyyətdə sərbəstliyi və s. ilə əlaqədardır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə xidmətinin qarşısında duran əsas məsələ təkcə büdcə, banklar, malsatanlar, işçilər və s. subyektlərlə öhdəliklərin vaxtında yerinə yetirilməsi və ya xüsusi və borc vəsaitlərinin istifadə olunmasına nəzarəti həyata keçirmək deyil, eyni zamanda maliyyə menecmentini (idarəetməsini) təşkil etməkdir.

Maliyyə menecmenti dedikdə müəssisənin xüsusi və cəlb olunmuş kapitalının səmərəli istifadə olunması və maksimal mənfəət əldə etmək məqsədilə maliyyə axınlarının idarə olunması başa düşülür. Maliyyə menecmenti maliyyə göstəricilərinin təhlili və gəlirlərin proqnozlaşdırılması əsasında maliyyə strategiyası və taktikası işləyib hazırlayır. Bunlar müəssisənin gələcəkdə və yaxın dövrlərdə reallaşdırılması nəzərdə tutulan tədbirlərinin məcmusundan ibarətdir.

İstənilən idarəetmə sistemi kimi maliyyə menecmenti də iki alt sistemdən ibarətdir: idarəetmə obyektı və idarəetmə subyekti.

Maliyyə idarəetmə aparatı təsərrüfat subyektinin idarəetmə aparatının vacib bir hissəsini təşkil edir. İri müəssisələrdə maliyyə direktorunun və ya baş maliyyə menecerinin rəhbərliyi ilə maliyyə müdiriyyəti təşkil olunur. Onun bölmələrinin strukturu, funksiyaları və məsuliyyəti, eyni zamanda digər şöbələrlə qarşılıqlı əlaqələri maliyyə müdiriyyəti haqqında əsasnamə ilə müəyyən olunur. Maliyyə müdiriyyətinin funksiyalarına daxildir:

- təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi;
- inkişafa dair maliyyə proqramının işlənilib hazırlanması;
- investisiya siyasətinin işlənilib hazırlanması;
- kredit siyasətinin müəyyənəşdirilməsi;
- bütün bölmələr üçün pul vəsaitlərinin xərc smetalarının tərtib olunması;
- valyuta siyasətinin işlənilib hazırlanması;
- maliyyə planlaşdırılması, biznes-planın tərtibində iştirak;
- təchizatçı, alıcı, podratçı, bank və büdcə ilə hesablaşmaların həyata keçirilməsi;
- maliyyə risklərindən sığortalananın təmin olunması;
- girov, trast, lizinq və başqa əməliyyatların normal həyata keçirilməsi;
- maliyyə-təsərrüfat və xarici iqtisadi fəaliyyətin təhlili;
- maliyyə uçotunun aparılması, mühasibat balansı və başqa maliyyə sənədlərinin tərtib olunması.

Müəssisənin həcmindən və qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən asılı olaraq sadalanan funksiyalar detallaşdırıla bilər. Məsələn, investisiya siyasəti təkcə kapital qoyuluşları ilə deyil, başqa müəssisənin nizamnamə kapitalına vəsait qoyuluşu ilə, səhmlərin, istiqrazların buoaxılması ilə həyata keçirilə bilər. Bu funksiyaların həyata keçirilməsində əsas rol maliyyə sahəsində professional mütəxəssis kimi maliyyə menecerinə məxsusdur. İri müəssisələrdə, səhmdar cəmiyyətlərində bir neçə maliyyə meneceri fəaliyyət göstərir. Hər bir müəyyən vəzifə öhdəçiliklərini yerinə yetirir. Maliyyə menecerləri qrupuna aparıcı menecer rəhbərlik edir, əgər belə qruplar bir

neçədirsə baş menecer rəhbərlik edir. Maliyyə menecerinin professionallıq səviyyəsi onun maliyyə və kredit sahəsində, vergi, banklar, birjalar haqqında qanunvericilik sahəsində, mühasibat uçotu və balans təhlili sahəsində olan bilikləri ilə müəyyən olunur. Eyni zamanda maliyyə menecerinin valyuta qanunvericiliyi ilə tanış olmağı və valyuta öazarlarında işləmək qabiliyyətinin olması zəruridir. Adətən o müəssisənin mülkiyyətçisi olmur və müqavilə ilə muzzdlu işçi hesab olunur. Onlar öz qabiliyyətlərinə görə mənəfətdən faiz əldə etmək imkanına da malik olurlar. Maliyyə menecmentində idarəetmə obyektı müəssisənin pul daxilolmaları və ödənişləri özündə əks etdirən pul dövriyyəsi təşkil edir. Hər dəfə sərf olunan pul vəsaitləri fondu müəyyən mənbələrə müvafiq gəlməlidir. Müəssisədə pul fondları mənbələrinə xüsusi kapital və passivlər aiddir və onlar istehsala investisiya olunaraq aktiv formasını alır.

1.3. Müəssisənin maliyyə resurslarının mənbələri və mənfəət əldə etməsi ilə əlaqədar məsrəfləri

Müəssisənin maliyyə resursları təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan və maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, geniş təkrar istehsal məsrəflərinin ödənilməsi və işçilərin maddi maraqlarının təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulan pul gəlirləri və mədaxillərindən ibarətdir.

Maliyyə resursları müəssisənin xüsusi və ona bərabər tutulan vəsaitləri, maliyyə bazarında səfərbərliyə alınan vəsaitlər, bank-maliyyə sistemində yenidən bölüşdürmə qaydasında əldə edilən pul vəsaitləri hesabına yaranır.

İlk dəfə müəssisə yaranarkən müəssisənin maliyyə resursları ilkin olaraq yaradılan nihamnamə fondu şəklində formalaşır. Təsərrüfatçılığın təşkilati-hüquqi formasından asılı olaraq nihamnamə fondunun yaranma mənbəyi aşağıdakılardandır: səhmdar kapitalı təsisçilərin pay iştirakı, uzunmüddətli kredit, büdcə vəsaiti. Nihamnamə fondunun həcmindən asılı olaraq əsas və dövriyyə vəsaitinin həcmi müəyyən edilir.

Müəssisə dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra yaranmış sayılır və hüquqi şəxs statusu alır. Müəssisələr yarandığı yerin dövlət nümayəndəli orqanları tərə-

findən qeyd alınır. Büdcəyə tədiyə (vergi) ödəyicisi olub-olmamasından asıdı olmayaraq bütün müəssisələr vergi orqanlarında uçota alınır və onlar dövlət reyestrinə daxil edilir.

Fəaliyyət göstərən kommersiya müəssisələrinin maliyyə resurslarının mənbəyi satılmış məhsulun (işlərin və xidmətlərin) dəyəridir. Maliyyə resursları başlıca olaraq əsas fəaliyyətdən və digər fəaliyyət növlərindən əldə edilən mənfəət, amortizasiya ayırmaları hesabına yaranır. Bundan başqa maliyyə mənbələri: sıradan çıxmış əmlakın satışından mədaxil, möhkəm passivlər, müxtəlif məqsədli daxilolmalar, tikintidə daxili ehtiyatların səfərbərliyə alınması və s.

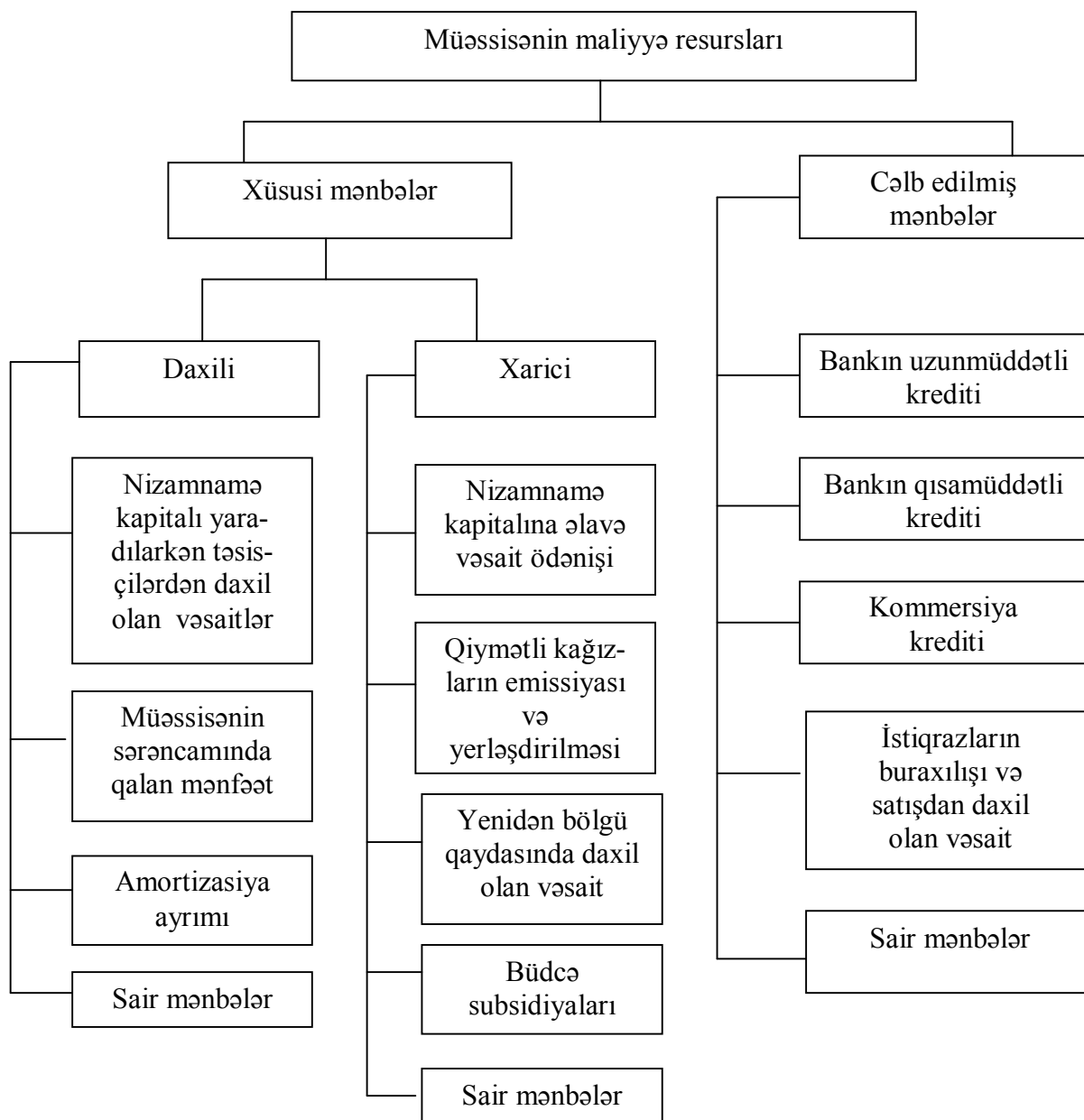
Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi prosesinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq əmək kollektivlərinin üzvlərinin pay iştirakı ilə maliyyə resursları əmələ gəlir. Müəssisələrin səhmlərinin, istiqrazlarının və digər qiymətli kağızlarının nəticəsində qiymətli kağızlar birjasına həmin qiymətli kağızların satışından əldə edilən vəsaitlər də maliyyə resurslarının mənbəyi hesab edilir. Bundan başqa, sığorta şirkətləri ilə sığorta münasibətləri zamanı əmlak sığortası üzrə daxil olan subsidiyalar, qiymətli kağızlar, səhmlər üzrə daxil olan dividendlər və s. daxilolmalar maliyyə resurslarının mənbəyinə daxildir.

Müəssisənin maliyyə resurslarının əmələ gəlmə mənbələrinin sxemini aşağıdakı kimi göstərə bilərik.

Xüsusi maliyyə resursları tərkibində müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin xüsusi çəkisi yüksəkdir. Həcminə görə ikinci yeri amortizasiya ayırmaları tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, mənfəətin hamısı deyil, onun yalnız bir hissəsi, yəni büdcəyə vergiləri ödədikdən sonra qalan hissəsi müəssisə tərəfindən məqsədli qaydada istifadə edilir. Müəssisənin sərəndamında qalan mənfəət hissəsi yığım və istehlak məqsədlərinə yönəldilir. İstehlak üçün nəzərdə tutulan mənfəət hissəsi sosial vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilir. Yığma yönəldilən mənfəət hissəsi istehsalın inkişafına istifadə edilir və müəssisənin əmlakının artmasına imkan verir.

Amortizasiya ayırmaları əsas istehsal fondlarının və qeyri-material aktivlərinin köhnəlməsinin dəyərindən ibarətdir. O ikili xarakter daşıyır, çünki məhsul istehsalı üzrə xərclərə daxil edilir və sonra məhsul satışından əldə edilən mədaxilin tərkibində

müəssisənin hesablaşma hesabına daxil olur və həm sadə, həm də geniş təkrar istehsalın daxili maliyyələşmə mənbəyi kimi çıxış edir.

Maliyyə resurslarının cəlb edilmiş və ya xarici maliyyələşmə mənbələrini xüsusi, borc edilmiş və büdcə təxsisatı üzrə vəsaitlərə ayrılır.

Sahibkarlıq kapitalı dedikdə digər müəssisələrin nizamnamə kapitalına qoyulmuş kapital olmaqla əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdən və ya həmin müəssisənin idarə edilməsində iştirak etməkdən ibarətdir.

Ssuda kapitalı qaytarılmaq, haqqı ödənilmək şərti ilə bank kreditləri şəklində müxtəlif müddətlərdə müəssisəyə verilən vəsaitlərdir.

Maliyyə bazarında əldə edilən vəsaitlər özünün xüsusi səhmlərini və istiqrazlarını və digər növ qiymətli kağızlarını satmaqla əldə etdiyi vəsaitlərdən ibarətdir.

Yenidən bölüşdürmə formasında daxil olan vəsaitlər əsasən sığorta şirkətlərindən daxil olan sığorta ödənişlərindən, habelə qiymətli kağızlar üzrə daxil olan dividendlər, faizlərdən ibarətdir.

Büdcə təxsisatları da müəssisənin maliyyə resursları mənbəyi ola bilər. Belə ki, dövlət sifarişlərini yerinə yetirmək, məqsədli dövlət investisiya proqramlarını həyata keçirmək məqsədilə büdcədən verilən təxsisatlardır. Çox vaxt ümumdövlət əhəmiyyətli məhsul istehsalı üzrə verilən dövlət sifarişlərinin həyata keçirilməsi üçün büdcədən vəsait ayrıla bilər.

Müəssisənin maliyyə resursları istehsal və investisiya məqsədləri üçün istifadə edilir. Bu vəsaitlər daimi hərəkətdə olmaqla müəssisənin banklardakı hesablaşma hesabına və ya kasasına pul vəsaiti qaldığı kimi daxil olur.

Müəssisənin maliyyə sabitliyini təmin etmək və maliyyə resurslarını səmərəli istifadə etmək məqsədilə müxtəlif fəaliyyət növlərinə istifadə edilir. Bazar münasibətləri şəraitində maliyyə resurslarının istifadə edilməsi müxtəlif maliyyə alətləri vasitəsilə həyata keçirilir.

Müəssisə ilk dəfə yaradılarkən təsərrüfat fəaliyyəti üçün lazım olan istehsal fondları və qeyri-material aktivləri almaq üçün əsas vəsait mənbəyi onun nizamnamə kapitalı çıxış edir. Təsərrüfat fəaliyyəti zamanı müəssisə müəyyən pul məsrəfləri edir ki, bunlar iqtisadi məzmununa və təyinatına görə müxtəlifdir. Həmin məsrəflərin iqtisadi məzmunundan asılı olaraq müəssisənin pul məsrəflərini üç sərbəst qrupa bölmək olar:

1. Mənfəət əldə edilməsi ilə əlaqədar olan məsrəflər;
2. Mənfəət əldə edilməsi ilə əlaqədar olmayan məsrəflər;
3. Məcburi (icbari) xərclər.

Mənfəət əldə edilməsi ilə əlaqədar olan xərclərə daxildir: istehsal prosesinə aid olan xərclər, işlərin görülməsi, xidmət göstərilməsi üzrə xərclər, satış məsrəfləri və investisiya xərclərindən ibarətdir.

Mənfəət əldə edilməsi ilə əlaqədar olmayan məsrəflərə daxildir: müəssisə sahiblərinin istehlakına yönəldilən məsrəflər, xeyriyyə və humanitar məqsədlərə xərclər, qeyri-dövlət sosial sığorta və pensiya fonduna ayırmalar, sosial məqsədlərə məsrəflər və s.

İcbari xərclər dedikdə – dövlət vergiləri, qeyri-vergi ödənişləri, büdcədən kənar fondlara ayırmalar, icbari dövlət sosial sığorta ayırmaları, icbari dövlət sosial sığorta fonduna ayırmalar nəzərdə tutulur.

Mənfəət əldə edilməsi ilə əlaqədar olan xərclər məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərini müəyyən edən xərclərdir. Bunlara material məsrəflərinin dəyəri, əmək haqqı fondu, sosial ehtiyaclara ayırmalar və s. xərclər aiddir.

Məhsul (iş və xidmətlərin) satışından əldə edilən mədaxil müəssisənin maliyyə fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərən əsas maliyyə mənbəyidir. Məlum olduğu kimi, məhsul istehsalı, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi prosesində yeni dəyər yaranır. Məhsul (iş və xidmətlər) realizə edildikdən (satıldıqdan) sonra pul vəsaiti müəssisənin hesablaşma hesabına və ya kassasına daxil olur. Müəssisə mövcud uçot qaydalarından asılı olaraq öz mədaxillərini sərbəst hesablamaq hüququna malikdirlər. Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydaya əsasən məhsulun (iş və xidmətlərin) satışından mədaxilin uçotu iki metodla aparılır:

1. Əmtəələrin (malın) yola salınması və hesablaşma sənədlərinin banka təqdim edilməsi üzrə;
2. Satılmış malın (iş və xidmətlərin) hesablarının ödənilməsi və pulun hesablaşma hesabına daxil olması üzrə.

Hazırda ikinci metod daha geniş tətbiq edilir. Həm də bu metodla mədaxil müəyyən edildikdə büdcə və büdcədən kənar fondlara ayırmalar üzrə hesablaşmalar aparılır. Çünki, hesablanmış vergilərin ödəniləmsi üçün real pul mənbəyi də mövcud olur. Lakin dövlətlə aparılan hesablaşmalar zamanı bəzən göndərilmiş yüklər (iş və xidmətlərin) üzrə vəsait faktiki olaraq daxil olmaya bilər. Belə halda məhsul göndərilmədən də vəsaitin daxil olduğu hallar ola bilər. Ona görə də belə hallarda daxil olan nağd pul faktiki satışı uyğun gəlməyə bilər. Belə halları nəzərə alsaq, onda

satışdan mədaxilin göndərilmiş mala üzrə hesablaşma hesabına və ya müəssisənin kassasına vəsaitin daxil olması üzrə müəyyən edilməsi qaydası daha düzgün olar.

Məhsulun satışından mədaxil istehsala (iş və xidmətlərə) çəkilmiş məsrəflərin ödənilməsi və yığım əldə edilməsi digər pul vəsaiti fondlarının yaradılması və büdcə və büdcədənənar fondran yaradılması üçün əsas vəsait mənbəyidir.

Satışdan vəsaitin vaxtında daxil olması müəssisənin vəsaitinin fasiləsiz dövrərənini, istehsal prosesinin fasiləsizliyini təmin edir, satışdan vəsaitin vaxtında daxil olmaması isə istehsalda boşdayanmalara, istehsalın sürətinin aşağı düşməsinə, mənfəətin azalmasına səbəb olur və müəssisənin müqavilə öhdəliklərini pozur, cərimə və sanksiyalara məruz qalır.

Satışdan mədaxil hesabına birinci növbədə material məsrəfləri, yəni xammal, material, yanacaq, enerji və digər əmək predmetləri üzrə məsrəflər ödənilir.

Satışdan əldə edilən mədaxildən amortizasiya fondu təşkil edilir və əsas fondların təkrar istehsalı üçün maliyyə mənbəyi yaradılır. Qalan məbləğ yeni yaranmış dəyər adlanır. Həmin məbləgdən əmək haqqı fondu və dövlət sosial sığorta fonduna ayırma təşkil edilir və qalan hissə müəssisənin xalis gəliri və ya mənfəəti adlanır.

Müəssisənin mənfəəti – məhsulun (iş və xidmətlərin) satışından əldə edilən mədaxil ilə həmin məhsulun (iş və xidmətlərin) istehsalı və satışına çəkilən məsrəflər arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Müəssisənin xüsusi vəsaiti əvvəlcə həmin müəssisənin təsis edilməsi zamanı təsisçilərin ilk üzvlük haqları və müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi pul vəsaitinin bir hissəsi, yəni amortizasiya ayırmaları və mənfəətdir. Müəssisənin investisiya fəaliyyətinin əsas maliyyələşmə mənbəyi xüsusi vəsaitdir. Kapital qoyuluşunun əsas maliyyələşmə mənbəyi amortizasiya ayırmalarıdır. Amortizasiya ayırmaları əsas vəsaitlərin istehsal prosesində hazır məhsul üzərinə onların köhnəlmə dərəcəsinə görə hissə-hissə keçən dəyəridir. Bu vəsait ciddi məqsədli xarakterə malikdir və əsas fondların tam bərpasına, investisiyanın maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

Müəssisənin dövriyyə kapital (dövriyyə vəsaiti) – onun cari aktivlərinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmiş kapitaldır.

Dövriyyə vəsaiti – istehsal dövriyyə fondlarının və tədavül fondlarının pula ifadəsidir. İstehsal dövriyyə fondlarına əmək predmetləri: xammal, material, bitməmiş istehsal, köməkçi materaillar, az qiymətli və tez köhnələn predmetlər aiddir. Bunlar bir istehsal tsikli ərzində öz dəyərini tamamilə hazır məhsulun üzərinə keçirir və əvvəlki formasını itirir.

Tədavül fondları – istehsal prosesində iştirak etməsə də istehsal və satış arasında əlaqəni təşkil edir, istehsal və tədavülün vahidliyini təmin edir. Bunlara daxildir: onlardakı hazır məhsul, yüklənmiş mallar, müəssisənin kassasındakı və banklardakı hesablarında olan pul vəsaiti, debitor borcları, hesablaşmalardakı vəsaitləri və s.

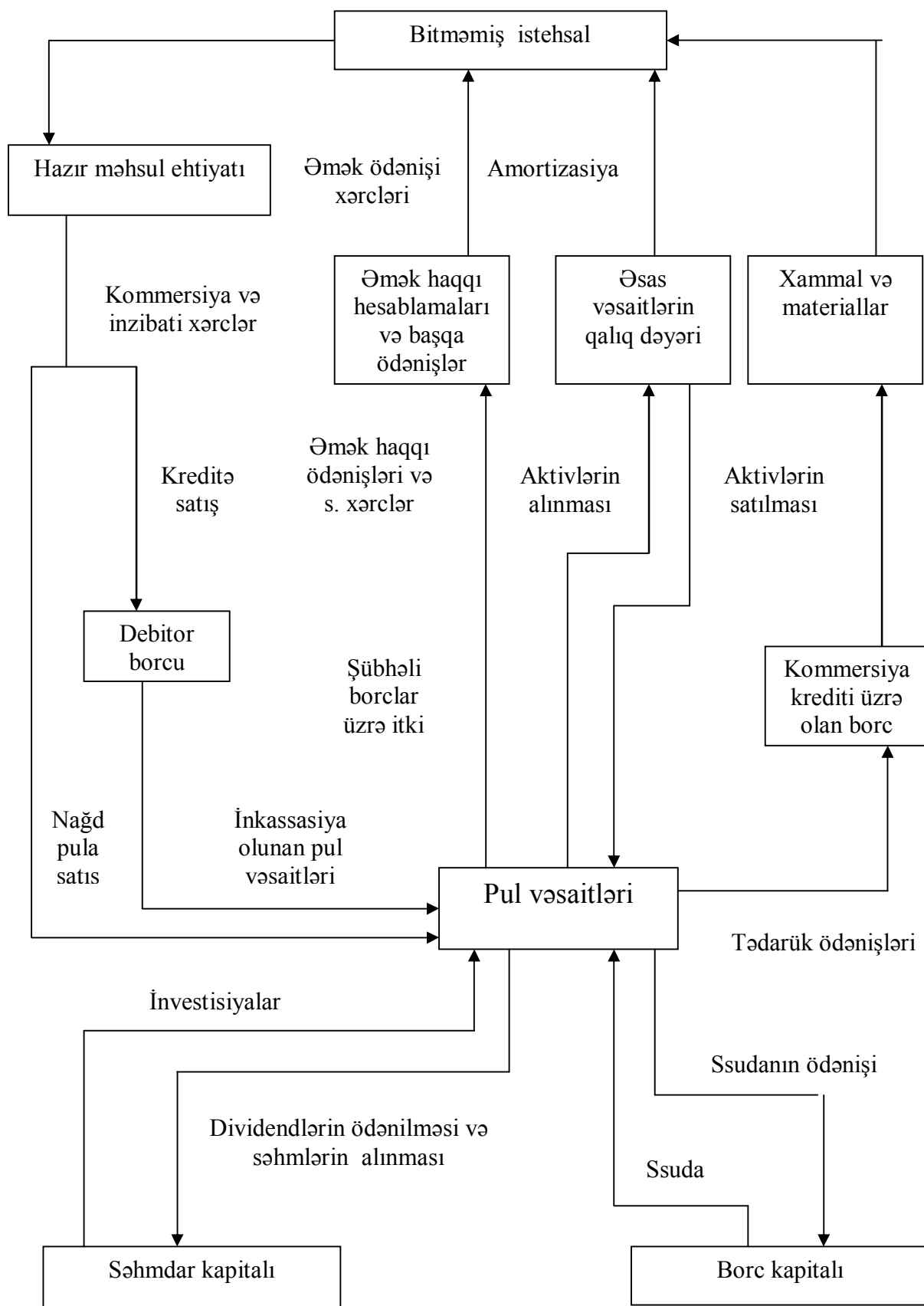
Müəssisənin dövriyyə vəsaitinin təşkili mənbələri ondan ibarətdir ki, ilk dəfə yaranarkən nizamnamə kapitalı hesabına yaradılır və təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində müəssisənin mənfəəti hesabına, daimi minimal kreditor borcları, bank kreditləri və kommersiya krediti hesabına yaradılır.

Bank krediti – banklardan kredit müqaviləsi əsasında alınır. Kommersiya krediti alıcı və satıcı arasındakı sövdələşmə əsasında veksəl vasitəsilə alınan kreditdir. Burada mal satan alıcı təşkilata malı müəyyən müddətə möhlətlə satır.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitinin təşkilində vekselin rolu da böyükdür. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazar münasibətləri inkişaf etdikcə əmtəələrin və xidmətlərin alqı-satqısında alıcı və satıcı arasındakı ödəmələrdə veksellərdən geniş istifadə edilir.

Müəssisənin pul vəsaitlərinin daimi hərəkətini aşağıdakı sxemdə ifadə etmək olar.

Fəaliyyət göstərən müəssisələrdə pul dövriyyəsinin başlanğıc və osn nöqtəsini müəyyən etmək bir qədər çətinidir. Müəssisənin bölüşdürdüyü pul vəsaitlərinin həcmi zamana görə dəyişilir və istehsal prosesinin xarakterindən, satış həcmindən, debitor borclarının ödənilməsindən və s. asılı olur. Pul dövriyyəsinin idarə olunması prosesi pul vəsaitlərinin hərəkətinin uzunmüddətli perspektiv proqnozlaşdırılmasından və onun müəssisənin maliyyə vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Burada maliyyə xidməti öz funksiyalarını yerinə yetirərək maliyyə strategiyası və taktikası hazırlayıb həyata keçirir. Bunun başlıca mexanizmi mənfəət

əldə etmək və ondan səmərəli istifadə etməklə müəssisənin likvidliyini və tədiyə qabiliyyətini artırmaqdan ibarətdir.

Müəssisələrdə maliyyə xidməti daima təkmilləşməkdə və yeniləşməkdədir. Hətta bəzi müəssisələrdə onların maliyyə işinin təşkilinin özünəməxsus prinsipləri, yalnız onlarda aparılan üsulları da mövcuddur.

FƏSİL 2. MÜƏSSISƏNİN TƏSƏRRÜFAT-MALİYYƏ FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Müəssisənin əsas və dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi xüsusiyyətləri

Müəssisənin istehsal (xidmət) sferasında bir ildən çox iştirak edən, dəyəri normativ sənədlərlə tənzimlənən, köhnəldikcə öz dəyərini qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normalarla hissə-hissə məhsulun (xidmətin) dəyərinə keçirən, istehsal (xidmət) prosesində öz natural formasını saxlayan əmək vasitələri əsas vəsaitlər adlandırılır. Binalar, qurğular, ötürücü qurğular, iş-güc maşınları (avadanlıqları), ölçü-tənzimləyici cihazlar (qurğular), hesablama texnikası, nəqliyyat vasitələri, alətlər, istehsalat-təsərrüfat inventarları (ləvazimatları), işçi-məhsuldar heyvanlar, çoxillik əkmələr, daxili təsərrüfat yolları, öz mülkiyyəti olan torpaq sahələri, torpaqların yaxşılaşdırılmasına (meliorasiya, qurudulma, irriqasiya və s.), həmçinin başqa işlərə (məqsədlərə) qoyulan kapital qoyuluşları və başqa vəsaitlər (əmək vasitələri) əsas vəsaitlərə aid edilir. İcarəyə verilmiş binalar, qurbular, avadanlıqlar və digər əsas vəsaitlər üzrə başa çatdırılmış əsaslı məsrəflər icarəyə götürən tərəfindən faktiki xərclər məbləğində özünün əsas vəsaitlərinə daxil edilir (icarə müqaviləsində başqa şərtlər nəzərdə tutulmadıqda). Müəssisənin öz mülkiyyətində olan torpaq sahələri mühasibat uçotu və hesabatında onların alınmasına çəkilən faktiki xərclər üzrə əks etdirilir.

Müəssisənin əsas vəsaitləri mühasibat uçotu və hesabatında ilkin dəyrəi ilə, yəni onların alınmasına, quraşdırılmasına çəkilən faktiki xərclər məbləğində əks etdirilir. Öz mülkiyyətində olan torpaq sahələrindən başqa əsas vəsaitlərin ilkin dəyəri onlar yenidən qiymətləndirdikdə, yenidən qurulduqda, onlarda yeni tikinti işləri aparıldıqda, onlara yeni avadanlıqlar quraşdırıldıqda və onların müvafiq obyektləri qismən ləğv edildikdə dəyişdirilə bilər.

Öz mülkiyyətində olan torpaq sahələrindən başqa müəssisənin əsas vəsaitlərinin dəyərinə istismar müddəti ərzində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normalarla

köhnəlmə (amortizasiya) hesablanıb istehsal (tədavül) xərclərinə daxil edilir. Tam amortizasiya olunmuş əsas vəsaitlərə köhnəlmə hesablanır. Əsas vəsaitlərin yığılmış köhnəlmə məbləği uçot və hesabatda ayrıca əks etdirilir.

Əsas vəsaitlərin satışı və s. xarici olması hallarda bu əməliyyatlar üzrə gəlir, yaxud zərər müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə aid edilir. Büdcə idarələrində hesabat ilinin hansı tarixində alınmasından, tikilməsindən və quraşdırılmasından asılı olmayaraq ilin sonunda əsas vəsaitlərə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normalarla tam il üçün köhnəlmə hesablanır və uçotda ayrıca əks etdirilir.

Aşağıdakılar əsas vəsaitlərə aid edilməyərək müəssisələrdə dövriyyədəki vəsaitlərin, idarələrdə isə azqıymətli əşyaların və digər sərvətlərin tərkibində uçota alınırlar:

- dəyərindən asılı olmayaraq xidmət müddəti bir ildən az olan əşyalar;
- istehsal (xidmət) prosesində bir dəfə iştirak edən, öz dəyərini tamamilə məhsulun (xidmətin) dəyərinə keçirən və bu prosesdə natural formasını saxlamayan sərvətlər;
- dəyərindən və xidmət müddətindən asılı olmayaraq əsas vəsait sayılan kənd təsərrüfatı maşınlarından, alətlərindən, mexanikləşdirilmiş tikinti alətlərindən, işçi və məhsuldar heyvanlardan başqa xidmət müddətindən asılı olmayaraq vahidinin və dəstinin dəyəri müvafiq normativ sənədlərlə müəyyənləşdirilmiş əsas vəsaitlərin dəyərinin minimum həddindən aşağı olan əmək əşyaları.

Müəssisənin rəhbərinin ixtiyarı vardır ki, hesabat ilində əşyaların dövriyyədəki vəsaitlər tərkibində uçotunun düzgün aparılması üçün onların dəyərinin aşağı həddini müəyyən etsin. Göstərilən hədd inflyasiyanın səviyyəsindən asılı olaraq zəruri hallarda dəyişdirilə bilər.

- dəyərindən və xidmət müddətindən asılı olmayaraq balıq ovu alətləri (trallar, bütün növ torlar və s.);
- benzinmotorlu mişarlar, şaxdoğrayan maşınlar, çaylarda istifadə edilən axıtma trosları, mövsümi yollar, ağac daşıma üçün müvəqqəti asılma yollar, iki il müddətində istifadə etmək üçün meşələrdə olan müvəqqəti evlər, səyyar

dartılıb aparılan qızdırıcı evlər, qazanxana məntəqələri və başqa müvəqqəti mövsümi xarakterli vəsaitlər (əmək vasitələri);

- dəyərindən asılı olmayaraq fərdi sifarişlərin, yaxud məlumatların seriyalı və ya kütləvi istehsalı üçün düzəldilmiş xüsusi mexanizmlər və alətlər;
- vahidinin və ya dəstənin dəyərindən və xidmət müddətindən asılı olmayaraq xüsusi geyimlər, ayaqqabılar, həmçinin yataq ləvazimatları;
- vahidinin və ya dəstənin dəyərindən və xidmət müddətindən asılı olmayaraq, müəssisələrdə işçilərə verilən xüsusi geyim formaları, səhiyyə, maarif, əhəlinin sosial müdafiəsi və başqa büdcə idarələrində verilən geyimlər, ayaqqabılar;
- dəyəri kompleks tikinti-quraşdırma işlərinin maya dəyərinə üstəlik xərclər kimi daxil edilən müvəqqəti (titulsuz) xüsusi düzəldilmiş mexanizmlər, qurğular və s. (tituldan kənar) tikintilər;
- anbarda əmtəə-material qiymətlilərinin saxlanılmasında və ya texnoloji prosesdə iştirak edən, vahidinin dəyəri müvafiq normativ sənədlərlə müəyyən edilmiş əsas vəsaitlərin dəyərinin minimum həddindən aşağı olan taralar;
- dəyərindən asılı olmayaraq kirayəyə vermək üçün təyin edilmiş əşyalar;
- cavan və kökəldilməkdə olan heyvanlar, quşlar, dovşanlar, xəzli heyvanlar, arı ailələri və təcrübə üçün saxlanılan heyvanlar;
- tinglikdə köçürmə məqsədi ilə əkilmiş çoxillik əkmələr.

Bundan başqa müəssisələrdə qeyri-maddi aktivlər adlanan vəsaitlər də mövcuddur. Müəssisənin qeyri-maddi aktivlərinə təsərrüfat fəaliyyətində uzun müddət istifadə edilən, gəlir gətirən torpaq sahələrindən, təbii ehtiyatlardan (sərvətlərdən) istifadə hüquqları, patentlər, lisenziyalar, «nou-hau», proqram məhsulları, inhisar və imtiyaz (üstünlük) hüququ (xüsusi fəaliyyət növünə verilən lisenziyalar da daxil olmaqla), təşkilati xərclər, ticarət markaları, əmtəə nişanları və s. aiddir. Qeyri-maddi aktivlər uçot və hesabatda onların alınmasına və planlı məqsədlərə işlənməsi üçün düzəldilib yararlı hala salınmasına çəkilən xərclərlə (ilkin dəyərilə) əks etdirilir və istifadə edildikcə onların dəyəri istismar müddətindən asılı olaraq müəssisə tərəfindən müəyyən edilmiş xüsusi köhnəlmə normaları əsasında hər ay (bərabər miqdarda)

köhnəlmə hesablanaraq, məhsulun (xidmətin) dəyərinə, tədavül xərclərinə silinməklə ödənilir. Faydalı istifadə müddətini müəyyən etmək mümkün olmayan qeyri-maddi aktivlər üzrə köhnəlmə normaları 10 il müddətinə (müəssisənin fəaliyyət müddətindən çox olmayaraq) müəyyən edilir. Qeyri-maddi aktivlərin köhnəlməsi uçot və hesabatda ayrıca əks etdirilir.

Əsas vəsaitlərin qiymətləndirilməsi.

Əsas vəsaitlərin qiymətləndirilməsi ilkin və ya inventar, bərpa və ya dəyişiklik, qalıq, bazar və ya qiymətləndirmə, ləğvetmə dəyrəi ilə həyata keçirilir. Bu formaların hər biri müəyyən maliyyə münasibətlərini əks etdirir və müxtəlif metodlarla tənzimlənir. Əsas vəsaitlərin qiymətləndirilməsində əsas rol tikintisi bitmiş obyektlərin ilkin (inventar) dəyərinin müəyyənləşdirilməsi oynayır. Bina və qurtuların inventar dəyərinə tikinti işlərinə çəkilən xərclər və buna aid olan başqa kapital xərcləri daxildir. Montaj işlərini tələb edən avadanlıqların inventar dəyəri avadanlığın əldə olunmasına çəkilən faktiki xərclərdən, tikinti və montaj işlərinə və birbaşa təyinatlı avadanlığın istismara verilməsi ilə bağlı olan başqa kapital qoyuluşlarına çəkilən xərclərdən ibarətdir. Montaj işlərini tələb etməyən avadanlıqların inventar dəyəri isə onların alış dəyərindən, təchizat xərclərindən və onların əldə olunmasına çəkilən xərclərdən ibarətdir. Obyektlərin tikintisindən ayrıca əldə olunan bina, qurğu, avadanlıq, nəqliyyat vasitələri və s. əsas vəsaitlərin inventar dəyərinə isə onların əldə olunmasına və hazır vəziyyətə gətirilməsinə çəkilən faktiki xərclər daxildir. Əsas vəsaitlərin inventar, ilkin dəyəri qiymətlərdə, vergilərdə, iş və xidmətlərin dəyərində baş verən dəyişikliyi əks etdirmir. Buna görə də onlar müəyyən tarixə təkrar istehsalın dəyəri məbləğində yenidən qiymətləndirilir. Əsas vəsaitlərin belə qiymətləndirilməsi bərpa dəyəri metodu ilə aparılır. Bərpaedici dəyər fondların əvəz olunması üçün tələb olunan xərclərin həcmi müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Dəyişiklik dəyəri aşağıdakılarla müəyyən olunur:

- yeni bazar qiymətləri indeksi ilə;
- bərpa dəyəri müəyyənləşdirilən analogi məhsul növü üzrə;
- qiymət dəyişikliyinə iriştirilmiş əmsalları ilə.

Əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinin məqsədi əsas aktivlərin yeniləşdirilməsi, əmlakın qiymətləndirilməsi üçün çıxış baza dəyərinin əsaslandırılması və köhnəlmənin hesablanması məqsədilə pul fondlarının formalaşdırılması üçün şəraitin yaradılmasıdır. Qeyri-maddi aktivlərin qiymətlilik səviyyəsi kimi qalıq dəyəri çıxış edir. O, ilkin dəyərindən köhnəlmə məbləğini çıxmaqla hesablanır.

Hazırda əsas vəsaitlərə köhnəlmə aşağıdakı üsullardan biri ilə hesablanır:

- xətti üsulla hesablama;
- azalan qalıq üsulu;
- obyektin faydalı istifadə müddətinə müvafiq məbləğdə dəyərinin silinməsi üsulu;
- istehsalın (işin) həcminə proporsional olaraq dəyərin silinməsi üsulu.

Tətbiq olunan üsuldən asılı olmayaraq, əsas vəsaitlərə amortizasiya ayırmaları ay ərzində illik məbləğin $1/12$ -i məbləğində hesablanılır. Amortizasiya hesablamaları 1-ci aydan başlayaraq, obyektin dəyərini tam birtənədək və ya başqa sözlə tam silinəndək davam edir. Amortizasiya ayırmaları hesabına köhnəlmə məbləği toplanılır ki, bu da əsas vəsaitlərin tam sadə təkrar istehsalının maliyyələşdirilməsinə imkan verir.

Əsas vəsaitlərin təkrar istehsalı.

Əsas vəsaitlər təkrar istehsal prosesində müxtəlif rol oynayan aktiv və passiv hissələrə ayrılır ki, onların nisbəti təsərrüfat sahəsindən və müəssisənin fəaliyyət növündən asılıdır. Passiv hissə əsasən tikiş, yeyinti (ət, süd), tikinti materialları və yanacaq sənayesində üstünlük təşkil edir. Aktiv hissənin nisbətən böyük xüsusi çəkisi toxuculuq və balıq sənayesində, kimya və neft-kimya sənayesində, elektroenergetika və maşqayırma kompleksində müşahidə olunur. Əsasən bu maşın və avadanlıqların, hesablama texnikasının payı cəmi bir neçə faiz təşkil edir. Eyni sənaye sahəsinə aid olan müəssisələrdə əsas vəsaitlərin strukturunun müqayisəsi onların texniki təchizatı və istehsal şəraiti barədə fikir yürütməyə əsas verir. Bu informasiya səhmdarlara kapital qoyuluşlarının daha səmərəli istiqamətlərini seçməyə imkan verir.

Əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin fəaliyyəti onların müəyyən müddətdən sonra istifadədən çıxması səbəbindən məhdudlaşır ki, bu da onların yeniləşməsini, dəyişdirilməsini və ya modernizasiyasını zəruri edir. Əsas vəsaitlərin təkrar

istehsalı kapital qoyuluşları formasında həyata keçirilir. Geniş təkrar istehsalın nəticələri sonrakı göstəricilərlə qiymətləndirilir: müəyyən dövr ərzində əsas vəsaitlərin artımı, artım əmsali, istehsaldan çıxma əmsali, yenilənmə əmsali. Daxilolmaların istehsaldan çıxılmalardan artıqlığı əsas vəsaitlərin artımını təmin edir. Əsas vəsaitlərin yenilənmə sürəti investisiyaların aktivliyi və istehsaldan çıxılmalar ilə müəyyən olunur. Əsas vəsaitlərin istehsaldan çıxarılmasının əsas səbəbi aşağıdakılar ola bilər:

- tam köhnəlmə və ya istismara yararsızlığı;
- əsas vəsaitlərin satışı;
- əsas vəsaitlərin icarəyə verilməsi;
- başqa kommersiya təşkilatının nizamnamə kapitalına iştirak payı kimi qoyulması;
- əsas vəsaitlərin əvəzsiz verilməsi.

İstehsaldan çıxarılmaq üzrə olan əsas vəsaitlərin vaxtında satışı onların yenilənməsi prosesini sürətləndirməyə, əldə olunmuş mənfəət hesabına yenilərinin alınmasına və geniş təkrar istehsalı stimullaşdırmağa imkan verir.

Əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi prosesinin idarə olunmasında fond verimi, fond tutumu, rentabellik və fondlarla silahlanma kimi göstəricilərdən istifadə olunur. Onlar aşağıdakı kimi hesablanır:

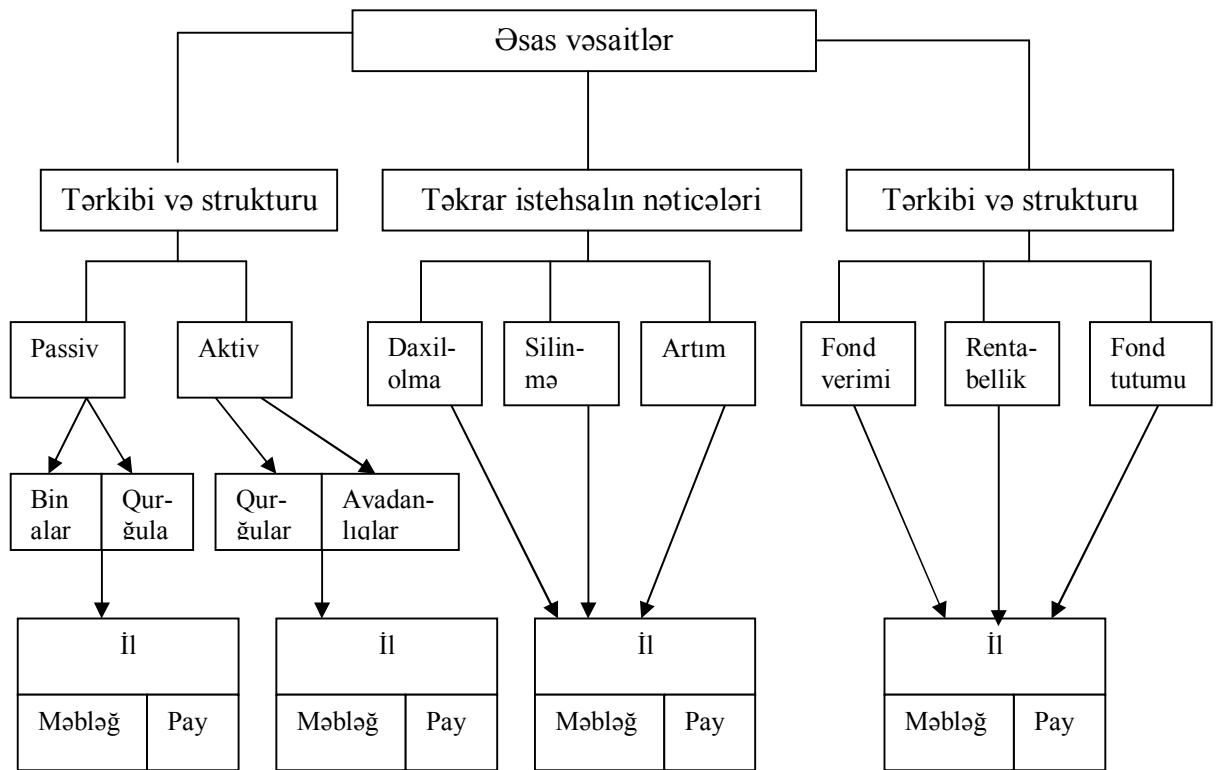
$$\text{Fond verimi} = \frac{\text{Məhsul, iş və xidmət satışından daxilolmalar}}{\text{Təhlil olunan dövrdə əsas fondların orta dəyəri}}$$

$$\text{Fond tutumu} = \frac{\text{Əsas fondların orta dəyəri}}{\text{Məhsul, iş və xidmət satışından daxilolmalar}}$$

$$\text{Rentabellik} = \frac{\text{Mənfəət}}{\text{Əsas fondların orta dəyəri}}$$

$$\text{Fondlarla silahlanma} = \frac{\text{Əsas fondların orta dəyəri}}{\text{İşçilərin orta sayı}}$$

Müəssisənin əsas vəsaitləri haqqında maliyyə xidməti üçün zəruri olan informasiya sxematik olaraq aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

Əsas fondların hərəkəti və tərkibi hesabatlarda balans modeli ilə verilir:

$$\dot{I}_a + D - S = \dot{I}_s$$

$\dot{I}_a$ - ilin əvvəlinə mövcud olan;

D - hesabat ilində daxilolma, o cümlədən fəaliyyətə yeni əsas vəsaitlərin daxil olması;

S - hesabat ilində silinmə;

$\dot{I}_s$ - ilin sonuna əsas vəsaitlər.

Əsas vəsaitlərin maliyyələşdirilmə mənbələri aşağıdakılardır:

- Xüsusi vəsaitlər (amortizasiya ayırmaları);
- Borc vəsaitləri (uzunmüddətli kreditlər);
- Cəlb edilmiş vəsaitlər (səhm, istiqraz, veksəl və s. maliyyə alətləri).

Dövriyyə vəsaitləri müəssisənin əmlakının mühüm tərkib hissəsi hesab olunur. Onların vəziyyəti və səmərəli istifadə olunması müəssisənin uğurlu fəaliyyətinin başlıca şərtlərindən biridir. Bazar münasibətlərinin inkişafı onların təşkilinin yeni şərtlərini müəyyənləşdirir. Yüksək inflyasiya, ödəməmələr və başqa böhran halları müəssisəni məcbur edir ki, özünün dövriyyə vəsaitlərinə münasibətdə siyasətini dəyişsin, yeni tamamlama mənbələri axtarsın və onlardan səmərəli istifadə problemlərini öyrənsin.

İstehsalın fasiləsizliyinin zəruri şərti onun maddi əsasının – istehsal vasitələrinin müntəzəm yeniləndirilməsidir. Bu da öz növbəsində istehsal vasitələrinin özünün onların dövriyyəsi formasında baş verən vasiləsiz hərəkəti ilə izah olunur.

Dövriyyə fondları ardıcıl olaraq pul, istehsal və əmtəə formasını alır ki, bu da onların istehsal fondlarına və tədavül fondlarına ayrılmasına şərait yaradır.

İstehsal fondlarının maddi daşıyıcıları istehsal vasitələri hesab olunurlar. Onlar da əmək alətlərinə və əmək vasitələrinə ayrılırlar. Hazır məhsul, pul vəsaitləri və hesablaşmalarda olan vəsaitlər tədavül fondlarını yaradırlar.

Müəssisədə fondların dövrünü pul vəsaitlərinin xammalın, materialların, yanacaq və başqa istehsal vasitələrinin əldə olunmasına avans olunması ilə başlayır. Bu dövrünün birinci mərhələsidir. Bunun nəticəsində pul vəsaitləri istehsal ehtiyatları formasını alır və bu da tədavül sferasından istehsal sferasına keçidi əks etdirir. Bu mərhələdə dəyər xərclənmir, avans olunur və dövrün bitdikdən sonra o qayıdır. Birinci mərhələnin bitməsi ilə əmtəə tədavülü kəsilir, vəsaitlərin dövrünü yox!

Dövrünün ikinci mərhələsi istehsal prosesində baş verir. Burada işçi qüvvəsi istehsal vasitələrini istehlak edərək yeni məhsul yaradır. Avans olunmuş vəsaitlər yenidən öz formasını dəyişir – istehsaldan əmtəə formasına keçir.

Dövrünün üçüncü mərhələsi hazır məhsul (iş, xidmət) istehsalının reallaşdırılması (satışı) və pul vəsaitlərinin əldə olunmasından ibarətdir. Bu mərhələdə dövriyyə vəsaitləri yenidən istehsal sferasından tədavül sferasına keçir. Başqa sözlə dəyərin əmtəə forması bu mərhələdə pul formasına keçir. Məhsulun (iş, xidmət) istehsalına və satışına çəkilən xərclərlə istehsal olunmuş məhsulun satışından əldə olunan pul vəsaitlərinin məbləğləri arasında fərq müəssisənin pul yığımlarını formalaşdırır.

Bir dövriyyəni bitirərək dövriyyə vəsaitləri yeni bir dövriyyəyə daxil olur və bununla onların fasiləsiz dövrünü baş verir. Məhz dövriyyə vəsaitlərinin daimi hərəkəti kəsilməz istehsal və tədavül prosesinin əsası hesab olunur.

Dövriyyə vəsaitlərinin təşkili onların səmərəliliyinin artırılması problemlərinin həllində başlıca rol oynayır. Bura daxildir:

- dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi və strukturunun müəyyənləşdirilməsi;
- müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinə olan tələbatının müəyyənləşdirilməsi;
- dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılma mənbələrinin müəyyən olunması;
- dövriyyə vəsaitlərini idarəetmə və onlarla manevr etmək;
- dövriyyə vəsaitlərinin mühafizəsinə və səmərəli istifadə olunmasına cavabdeh olmaq.

Dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi dedikdə onun hansı istehsal və tədavül fondlarından ibarət olduğu başa düşülür. Bura daxildir:

- əmtəə-material ehtiyatları;
- debitor borcu;
- hesablaşmalarda olan pul;
- pul vəsaitləri.

Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin tərkibi aşağıdakı kimidir:

№	Dövriyyə vəsaitləri
	Ehtiyatlar, onlardan:
1.	İstehsal ehtiyatları
2.	Bitməmiş istehsal
3.	Gələcək dövrün xərcləri
4.	Hazır məhsul və təkrar satış üçün mallar
5.	Yüklənmiş mallar
6.	Sair ehtiyatlar
7.	Debitor borcu
8.	Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları
	Pul vəsaitləri, o cümlədən:
9.	Hesablaşma hesabında olan pul vəsaiti
10.	Valyuta hesabında olan vəsait
11.	Sair dövriyyə vəsaitləri

Dövriyyə vəsaitlərinin strukturu dedikdə isə istehsal və tədavül fondlarının ayrı-ayrı elementlərinin nisbəti başa düşülür, daha doğrusu hər bir elementin dövriyyə vəsaitlərinin ümumi məbləğində payını göstərir.

Dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi prosesində onların dəyərəcə qiymətləndirilməsi həlledici rol oynayır. O, xərclərin müəyyənləşdirilməsi, maliyyə nəticələrinin formalaşdırılması və məhsula, işə və ya xidmətə qiymət qoyulmasında baza rolunu oynayır. Burada əsas yeri əmtəə-material ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi tutur. Aşağıdakı metodlardan biri ilə qiymətləndirilir:

- cari qiymətlər üzrə;
- material resurslarının faktiki alış qiymətləri ilə;
- alışların orta faktiki qiyməti ilə.

Cari qiymətlər üzrə qiymətləndirmə zamanı istehsala daxil olan ehtiyatların son alışının faktiki maya dəyəri ilə, dövrün sonuna ehtiyat qalıqları isə ilk alışın faktiki maya dəyəri ilə qiymətləndirilir. Bu metoda beynəlxalq praktikada LIFO metodu deyilir.

Faktiki alış qiymətləri ilə qiymətləndirmə zamanı satılmış məhsulun maya dəyərində ilk alışın maya dəyəri əks olunur. Dövrün sonuna qalmış ehtiyatlar isə son alışın faktiki maya dəyəri ilə qiymətləndirilir. Dünya praktikasında bu metoda FIFO metodu deyilir.

Əgər LIFO metodu mənfəəti azaldırsa, FIFO metodu ilə qiymətləndirmə zamanı mənfəət əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir (xüsusilə inflyasiya zamanı).

Alışların orta faktiki qiymətləri ilə qiymətləndirmə orta çəkili qiymətin müəyyən olunmasını tələb edir. Bunun üçün eynicinsli material ehtiyatlarının ümumi dəyəri bu ehtiyat vahidinin uçotda əks olunmuş sayına bölmək lazımdır. Bu əvvəlkilərə nisbətən sadə qiymətləndirmə üsuludur.

Hazır məhsulun qiymətləndirilməsi faktiki istehsal maya dəyəri ilə həyata keçirilir ki, onun tərkibinə istehsal prosesində istifadə olunan əsas vəsaitləri, xammal, materiallar, yanacaq, elektrik enerjisi, əmək resursları üzrə xərclər daxildir.

Xərclərin maliyyələşdirilməsinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- cari xərclərin ayrı-ayrı növləri üzrə vəsaitlərin ayrılmasının səmərəliliyi;

- yüksək rentabelliği təmin edən pul vəsaitlərinin xərclənməsinin səmərəliliyi;
- xərcin bu və ya başqa istehsal və ya tədavül xərc maddələrinə düzgün daxil edilməsi də daxil olmaqla maliyyələşmə üzərində nəzarət

Dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi.

Dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi mənbələri aşağıdakılardır:

- Xüsusi vəsaitlər;
- Borc vəsaitlər (Qısamüddətli kreditlər);
- Cəlb olunmuş vəsaitlər.

Xüsusi vəsaitlər fondların dövründə mühüm rol oynayır. Kommersiya prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələr işin rentabelli getməsi və qəbul olunan qərarlara cavabdehlik daşımaqdan ötrü müəyyən əmlak və operator müstəqilliyə malik olmalıdırlar. Borc vəsaitləri özündə dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi üçün qısamüddətli kreditləri əks etdirir. Bu kreditlərin cəlb edilməsinin məqsədi mövsümi istehsal prosesi ilə əlaqədar olaraq mövsümi xammal-material ehtiyatlarının yaradılması, dövriyyə vəsaitlərinin müvəqqəti çatışmamazlığının aradan qaldırılması, hesablaşmaların həyata keçirilməsi kimi işləri həyata keçirməkdir. Hazırkı dövrdə maliyyə bazarlarının inkişafı müəssisələr üçün cəlb olunmuş vəsaitlər kimi yeni maliyyələşdirmə mənbəyi açmışdır. Cəlb olunmuş vəsaitlər maliyyə alətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Həmin maliyyə alətlərinə səhmlər, istiqrazlar, veksellər və s. qiymətli kağızlar daxildir.

2.2. Mənfəət əldə edilməsi məqsədilə müəssisənin investisiya fəaliyyətinin əsas istiqamətləri

İnvestisiyalar – (latınca investio – geyinmək) sahibkarlıq və başqa fəaliyyət obyektlərinə mənfəət və ya sosial səmərəlilik əldə etmək üçün sərf olunan bütün əmlak növlərinin və intellektual dəyərlərin məcmusudur.

İnvestisiya fəaliyyəti – vətəndaşların, hüquqi şəxslərin və dövlətin investisiyaların reallaşdırılması üzrə praktiki fəaliyyətlərinin məcmusudur. İnvestisiyalar

başlıca olaraq mənfəət əldə etmək məqsədilə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində həyata keçirilən uzunmüddətli kapital qoyuluşlarıdır. İnvestisiyalar qarşılıqlı faydalı proses olmaqla həm investisiya subyektlərinə, həm də investisiya obyektlərinə (hər hansı əmlak, o cümlədən, əsas fondlar, dövriyyə vəsaiti, qiymətli kağızlar, məqsədli pul əmanətləri, elmi-texniki məhsullar, intellektual sərvətlər, digər mülkiyyət obyektləri, habelə əmək hüquqları) gəlir gətirməlidir.

İnvestisiya prosesi gələcək zamanda əldə olunacaq bir prosesdir. Yəni investor tərəfindən investisiya olunan resurslar gələcəkdə (investisiya yatırılan anda yox) mənfəət şəklində əldə olunmalıdır. Məhz bu xüsusiyyəti investisiyaları riskli edir. Adətən çertyojlardan bitmiş istehsalat qədər olan müddət 3 ildən 5 ilədək davam edir. Bunun üçün kifayət qədər uzaq perspektivdə tələbin xarakterini qabaqcadan bitmək tələb olunur. Çünki bütün bugünkü məqsədlər, planlar əldə edilməsi gələcəkdə nəzərdə tutulan mənfəətə, vəsaitlərə əsaslanır.

Dünya praktikasında investisiyaların 3 əsas formasını fərqləndirirlər:

1. Birbaşa və ya real investisiyalar;
2. Portfel və ya maliyyə investisiyaları;
3. Sənaye və ticarət korporasiyalarına, banklara və başqa maliyyə təsisatlarına verilən qısamüddətli və uzunmüddətli kreditlər və s. borc kapitalı formasında olan investisiyalar.

Birbaşa investisiyalar – investor korporasiya tərəfindən ya investisiya yönəldilən şirkətə tam sahib olmaqla, ya da onun üzərində faktiki nəzarətlə həyata keçirilir. Real investisiyalar – özəl firma və ya dövlət tərəfindən hər hansı bir məhsulun istehsalına, ticarətə və ya xidmət sferasına yönəldilir.

Real investisiyalar iki müxtəlif komponentdən ibarətdir. Onlardan birincisi əsas kapitalla daha dəqiq desək istehsal avadanlıqlarının, maşın və mexanizmlərin, istehsal təyinatı binaların əldə edilməsinə yönəldilən investisiyalardır. İkinci komponent – istehsal prosesi üçün zəruri olan əmtəə-material ehtiyatlarına yönəldilən investisiyalardır.

Aparıcı investorlar əsasən dünyanın inkişaf etmiş ölkələri sayılır. Son 20 ildə xarici birbaşa investisiyalar içərisində ABŞ-nın payı 55%-dən 44%-dək azalmış,

Qərbi Avropa və Yaponiyanın payı isə müvafiq olaraq 37%-dən 44%-dək 1;-dən 10%-dək yüksəlmişdir (mənbələr – www/imf.org Beynəlxalq Valyuta Fondunun Internet saytı və www/bea.gov ABŞ-nın İqtisadi Təhlil Bürosu).

Maraqlıdır ki, son illərdə ABŞ-a birbaşa investisiyaların idxalı onun ixracını üstələmişdir.

Portfel və ya maliyyə investisiyaları dedikdə – maliyyə institutlarına, daha doğrusu hər hansı firma və ya dövlətin səhmlərinə, istiqrazlarına və ya başqa qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşları başa düşülür. Xarici portfel investisiyalarının vasitəçiləri kimi əsasən investisiya bankları çıxış edirlər. Bu investisiya növünün istiqamətinə, əsasən müxtəlif qiymətli kağızlar üzrə ödənilən faiz dərəcələri böyük təsir göstərir. Belə ki, ABŞ-da yüksək faiz dərəcələri çoxlu xarici investorları, xüsusilə Yapon investorlarını cəlb etmişdir.

Hazırda borc kapitalları bazarını 2 yerə ayırırlar:

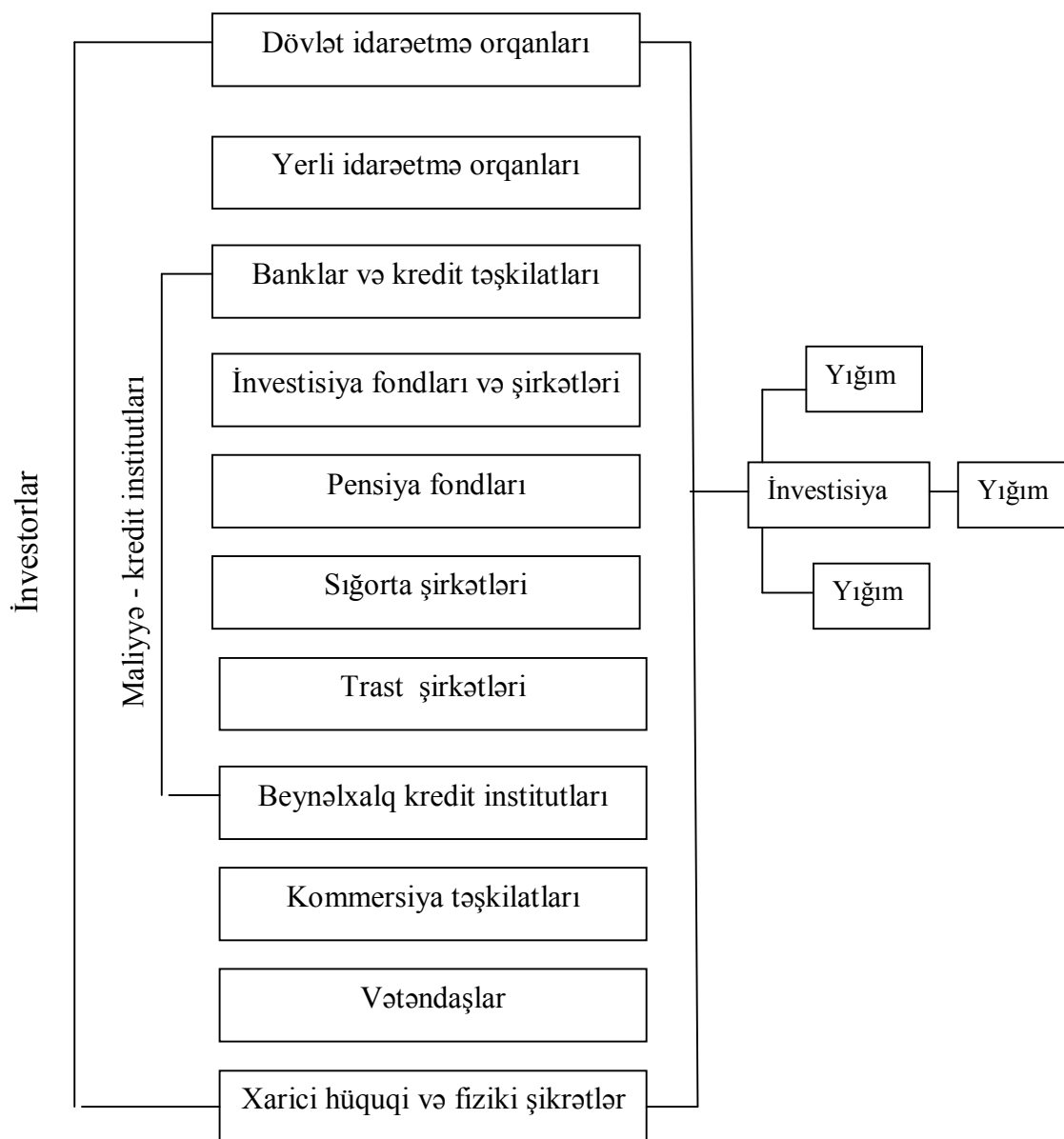
1. Pul bazarı – qısamüddətli kreditlər bazarı (1 ilədək). Onların köməyiylə korporasiyalar və banklar dövriyyə vəsaitlərinə olan müvəqqəti tələbatlarını tamamlayırlar.
2. Kapital bazarı – orta (1 ildən 3 ilədək) və uzunmüddətli (3 ildən yuxarı) kreditlər bazarı. Bu vəsaitlər başlıca olaraq əsas fondların alınmasına, uzunmüddətli layihələrə investisiya olunurlar.

Elm və texnikanın yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdığı müasir dövrdə investisiyaların təyinatı baxımından yeni bir investisiya növü yaranmışdır. İntellektual investisiyalar adlandırılan bu investisiyalar kadrların hazırlanmasına, təcrübənin ötürülməsinə, lisenziyaların və nou-xaunun əldə edilməsinə, birgə elmi tədqiqatlara yönəldilən investisiyalardır.

İnvestisiyaların xarakterinə və xüsusi kapitalın təşkili formasına görə individual (fiziki şəxs), korporativ (müəssisə və təşkilat) və institutsional (kollektiv) investorları fərqləndirmək olar.

Individual investorların əsas xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onlar özlərinin kapitallarının birləşdirmirlər, investisiyaları bir-birindən asılı olmadan öz adından və öz vəsaitləri hesabına həyata keçirirlər.

Korporativ investorlar fəaliyyətlərini müvafiq müəssisə və ya firma adından onların xüsusi kapitalını və borc vəsaitlərini cəlb etməklə həyata keçirirlər. Korporativ investorların böyük əksəriyyəti maddi (birbaşa) investisiyalarla məşğul olurlar, qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşu onlar üçün tamamlayıcı fəaliyyət növüdür.

İnstitusional investorlar isə öz kapitallarını müştərilərin və ya əmanətçilərin vəsaitləri hesabına formalaşdırır və onları əsasən qiymətli kağızlara investisiya edirlər. Onlar üçün maddi investisiya qoyuluşları tamamlayıcı fəaliyyət hesab olunur.

Bazar iqtisadi münasibətləri formalaşdıqca investorların sayı artmaqda və investisiya fəaliyyəti genişlənməkdə davam edir. Onların içərisində mühüm yeri

qeyri-dövlət (özəl) investorları tutur ki, onlar da əsasən öz xüsusi və borc kapitallarını iqtisadiyyatın bu və ya digər sferalarına yönəldir və eləcə də müxtəlif maliyyə bazarlarında ayrı-ayrı əməliyyatlar aparırlar.

İnvestisiya fəaliyyətinin xüsusi formaları:

- Lizinq;
- Françayzinq.

Lizinq anlayışı altında bir təşkilatın (istifadəçinin – lizinq alanın) dicərinə (lizinq şirkətinə) zəruri avadanlıqların alınması və onun istifadəsinə verilməsi üçün müraciəti başa düşülür.

Lizinq – sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü olub, lizinq müqaviləsi əsasında icarəyə verənin (lizinq verənin) müəyyən olunmuş avadanlığı hər hansı bir satıcıdan əldə edərək, onu sahibkarlıq fəaliyyəti məqsədilə müvəqqəti istifadə etmək üçün ödənişli əsaslarla icarədarə (lizinq alana) təqdim edilməsi prosesindən ibarətdir.

Əsas vəsaitlərin qüvvədə olan təsnifatına aid edilən istənilən daşınar və daşınmaz əmlak (torpaq sahələrindən, sair təbii obyektlərdən, eləcə də bazarda sərbəst dövriyyəsi qadağan olunmuş obyektlərdən başqa) lizinqin obyektinə ola bilər.

Lizinq müqaviləsinin fəaliyyət müddəti ərzində lizinqə təqdim olunan əmlak (büdcə vəsaitləri hesabına əldə olunan əmlak istisna olmaqla) lizinqə verənin (yəni lizinq şirkətinin) mülkiyyəti hesab olunur.

Lizinq əmlakının lizinqə verənin və ya alanın balansına daxil edilməsi şərtləri iki tərəf arasında bağlanmış lizinq müqaviləsi ilə müəyyən olunur.

Lizinq müqaviləsində əmlakın müddət bitəndən sonra və bitənədək lizinqə verən tərəfindən geri satın alınmasına baxıla bilər. Əgər müqavilədə başqa şərtlər nəzərdə tutulmayıbsa, lizinqə verən nonu girov şəklində istifadə etmək hüququna malikdir. Yəni lizinq şirkəti bankdan kredit aldıqda və ya girovla müşayiət olunan hər hansı əməliyyat apardıqda lizinqə verdiyi əmlakı girov kimi təqdim etmək hüququna malikdir.

Lizinqə verən satıcıyı xəbərdar etməlidir ki, ondan alınan əmlak müəyyən şəxsə icarəyə təqdim edilmək üçün nəzərdə tutulub.

Lizinq üçün nəzərdə tutulan əmlak lizinq alana təchiz olunduğu andan ona satıcıya qarşı əmlakın keyfiyyətinə, onun tamlığına, təchizat müddətinə və onlar arasında bağlanmış alqı-satqı müqaviləsinin yerinə yetirilmədiyi digər hallara görə iddia qaldırmaq hüququ da keçir.

Əgər müqavilədə başqa şərtlər nəzərdə tutulmayıbsa, lizinqə verən, lizinqə götürənlə satıcı arasında alqı-satqı müqaviləsindən yaranan öhdəliklərə görə məsuliyyət daşımır. Əgər müqavilədə hər hansı bir şərt nəzərdə tutulubsa, lizinq alanın satıcı qarşısında olduğu kimi lizinq verən qarşısında da alqı-satqı müqaviləsindən yaranan iddia qaldırmaq hüququna malikdir.

Lizinq alan icarəyə götürdüyü əmlakı lizinqə verənin göstərdiyi sığorta şirkətində sığortalaması məcburidir. Yenə də əgər lizinq müqaviləsində başqa şərtlər nəzərdə tutulmayıbsa, lizinq əmlakı lizinq alana ötürüldüyü andan həmin əmlakın korlanması və məhvi ilə bağlı risk halları lizinq alana keçir.

Lizinq iştirakçılarının yerinə yetirdiyi şərtlərdən asılı olaraq onun müxtəlif növlərini ayırırlar. Amma onların arasında dəqiq sərhəd ayırmaq çətindir, çünki bu və ya başqa növün xüsusiyyətləri tərəflərin istəyindən asılı olaraq uyğun gələ bilər.

Lizinqin əsas formaları aşağıdakılardır:

Maliyyə lizinqi (<i>finance leasing</i>)	Operator lizinq (<i>operative leasing</i>)
Lizinq müqaviləsinin müddəti bitdikdən sonra lizinq alan avadanlığı öz mülkiyyətinə ala bilər və ya başqa güzəştli şərtlərlə lizinq müqaviləsini təzələyə bilər. Texniki xidmət, təmir, sığortalama lizinq alanın məsuliyyətindədir.	Lizinq müqaviləsinin müddəti bitdikdən sonra avadanlıq onun başqa lizinq alanın istismarına təqdim edilmək üçün lizinq şirkətinə qayıdır. Texniki xidmət, təmir, sığortalama və s. lizinq verənin məsuliyyətindədir.

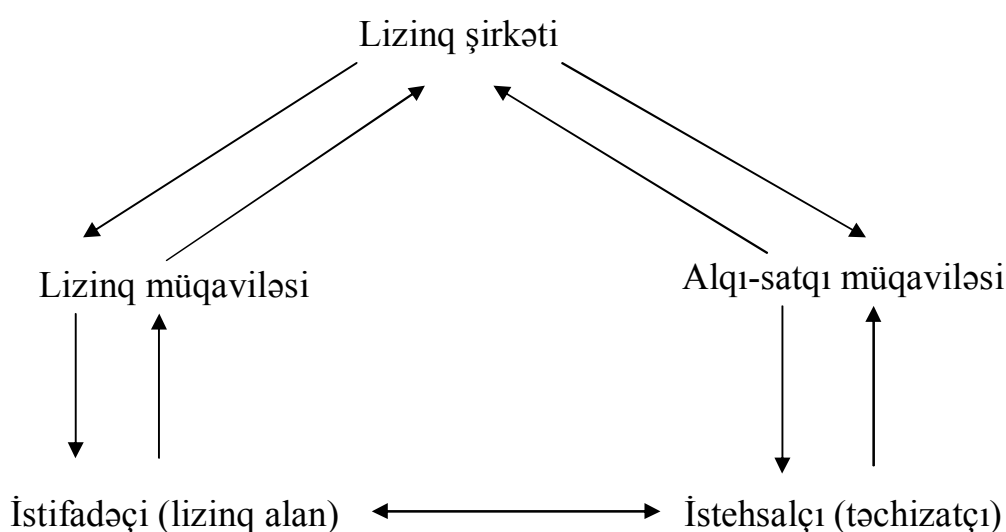
Operativ lizinq avadanlığın əldə edilməsinin maliyyələşdirilməsi vasitəsi hesab olunur. Bununla icarədar lizinq şirkətinin avadanlıqlarından (məs. avtomobilin icarəsi) qısamüddətli istifadə hüququ qazanır. Kapital xərclər bir qayda olaraq

icarədarın ödədiyi icarə haqqları və aktivin son satışı ilə örtülür. İstismar və köhnəlmə riskini lizinq şirkəti daşıyır.

Avadanlıqların bank krediti hesabına əldə edilməsinə alternativ olan maliyyə lizinqi sahibkarların daha böyük marağını cəlb etmişdir. Lizinq verən lizinqə götürənin seçdiyi avadanlığı alır və icarədar onu yararlılıq müddəti ərzində istifadə edir. Maliyyə lizinqi adətən ilkin dəyərin tam qaytarılması ilə müşayiət olunan icarə hesab olunur. Belə ki, icarə müddəti ərzində icarədar tərəfindən ödənilən icarə haqqı avadanlığın tam amortizasiya dəyərini (qalıq dəyəri adətən ilkin əldə olunan dəyərin 5%-dək olan bir hissəsini təşkil edir) əhatə edir və üstəgəl bir qədər də mənfəət əldə edilir. İcarədar köhnəlməyə, istismar xərclərinə və aktivin sığortalanmasına görə məsuliyyət daşıyır. Bir qayda olaraq icarədar aktivin icarə müqaviləsinin sonunadək istifadə etmək hüququna malikdir.

Lizinq münasibətlərinin sxemi:

- İstifadəçi – lizinq alan ona hansı avadanlığın lazım olması barədə lizinq şirkətinə məlumat verir;
- Lizinq şirkəti həmin avadanlığı onu istehsal edən və ya satan firmadan alır;
- Lizinq şirkəti avadanlığın sahibi olaraq qalmaqla onu müqavilə əsasında digər subyektlərin istifadəsinə verir.

Lizingin üstünlükləri.

1. Lizing sahibkara kəskin maliyyə gərginliyi olmadan zəruri avadanlıqları əldə etməyə imkan verir;
2. Avadanlığın əldə olunması ilə əlaqədar bütün xərclər lizing alan tərəfindən məhsulun, iş və ya xidmətin maya dəyərinə daxil edilir ki, bu da vergitutma bazasını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır;
3. Lizing sürətləndirilmiş amortizasiyanın tətbiqinə imkan verir. Bu da avadanlığın qalıq dəyərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və lizing müddəti bitdikdən sonra sahibkar onu xüsusi əsas vəsaitlər kimi balansına daxil edir;
4. İstehsalçı və təchizatçılarla danışıqları, alqı-satqı müqaviləsinin rəsmiləşdirilməsini lizing şirkəti daşıyır ki, bu da vaxt və maddi məsrəfləri azaldır və s.

Franşayzing – *franchising* – (eləcə də franşizing, güzəştli sahibkarlıq).

a) Bu davamlı işgüzar əməkdaşlığın bir forması olub, nəhəng korporasiyanın individual sahibkara və ya sahibkarlar qrupuna müəyyən məhdud ərazidə, müəyyən müddətə, şərtlərlə və müqavilə əsasında həmin şirkətin ticarət markası altında məhsul istehsal etməyə, ticarət etməyə və xidmətlər göstərməyə verdiyi lisenziya (franşıza) münasibətləri nəzərdə tutulur;

b) Müstəqil müəssisələrin sahibləri vasitəsilə franşıza sisteminin yaradılması, dəstəklənməsi və inkişaf etdirilməsi prosesidir.

Franşayzingin formaları:

Əmtəə franşayzingi - ticarət sferasında, hər hansı iri bir şirkətə məxsus əmtəə nişanı altında müəyyən məhdud ərazidə onların satışı ilə məşğul olmaq üçün verilən müstəsna hüquqdur.

İstehsal franşayzingi – franşayzing çərçivəsində hər hansı bir şirkətə onun özünün xammal, material və texnologiyalarından istifadə etməklə, franşıza verən şirkətin əmtəə nişanı altında məhsul istehsal etməsi və onun satışı ilə məşğul olması üçün verilən franşayzing müqaviləsi çərçivəsində baş verən münasibətlərdir.

İşgüzar franşayzing – tərəflərin xidmət, təhsil və yüngül sənaye sahələrində franşıza verənin texnologiyasından, ona məxsus nou-xaudan, əmtəə nişanından və

sahibkarlıq təcrübəsindən istifadə etməklə biznesin qurulması və inkişaf etdirilməsi sahəsində qarşılıqlı münasibətləridir.

Korporativ françayzing – françayzing münasibətlərinin yeni forması olub, franşıza alanın ayrıca müəssisə ilə yox, franşıza müəssisələri şəbəkəsi ilə əməliyyatlar aparması prosesidir.

Konversion françayzing – franşıza şəbəkəsinin genişləndirilməsi forması olub fəaliyyət göstərən müstəqil müəssisənin müqavilə əsasında bir franşıza verənin nəzarəti altında olan françayzing müəssisələri sisteminə qoşulması ilə franşıza şəbəkəsinin genişləndirilməsi formasıdır.

Subfrançayzing – françayzing biznesinin təşkili forması olub, əsas franşızanı alan şirkətin müəyyən bir ərazidə digər şirkətlərə françayzing xidməti göstərmə hüququdur.

Françayzingin işləmə mexanizmi aşağıdakı kimidir:

Bazarda özünə möhkəm yer tutan və istehlakçılar arasında artıq tanınan əmtəə nişanına sahib olan iri şirkət özünün satış şəbəkəsini genişləndirmək üçün həmin nəhəng şirkətin keyfiyyət standartlarına uyğun gələn müəyyənləşdirilmiş əmtəə və xidmət növlərinin istehsalı və satışı üçün xırda şirkətlərlə müqavilə bağlayır. Müqaviləyə uyğun olaraq ticarət markasından, avadanlıqdan, texnologiyadan, nou-xaudan istifadə hüququ franşıza alan şirkətə keçməklə yanaşı ona daimi işgüzar və professional kömək göstərir, heyətini təkmilləşdirir, reklamını təşkil edir və marketinq tədqiqatları aparır.

Qiymətli kağızlar bazarı investisiya aləti kimi

Qiymətli kağızlar bazarı və ya Fond bazarı dedikdə – qiymətli kağızların satışı və alıcıların – emitent və investorları görüşdürən mexanizm, qiymətli kağızların dövr etdiyi maliyyə bazarının bir segmenti başa düşülür. İstənilən fond bazarı aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir:

- bazar subyektləri;
- bazarın özü (birjadaxili və birjadan kənar fond bazarları);
- dövlət tənzimlənmə və nəzarət orqanları (Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, Milli Bank, Maliyyə Nazirliyi və s.);

- özü tənzimlənən təşkilatlar (müəyyən tənzimlənmə funksiyalarını yerinə yetirən qiymətli kağızlar bazarının professional iştirakçıları birliyi);
- bazar infrastrukturu.

Maliyyə bazarının tərkib hissəsi olaraq qiymətli kağızlar bazarının subyektləri aşağıdakılardır:

- 1) emitentlər – dövlət tərəfindən təyin olunmuş orqanlar (dövlət orqanları, yerli idarəetmə orqanları, bələdiyyələr), qiymətli kağızların buraxılması əsasında lazım olan pul vəsaitini cəlb edən və qiymətli kağızlarda gözlənilən öhdəlikləri öz adından yerinə yetirən hüquqi şəxslər və vətəndaşlar (müəssisələr və başqa hüquqi şəxslər, həmçinin birgə müəssisələr, investisiya fondu, kommersiya bankları);
- 2) investor (və ya onları təqdim edən lakin qiymətli kağızlar bazarının mü-təxəssis iştirakçıları olmayanlar) – öz hesabına və öz adından qiymətli kağızlar alan fiziki və hüquqi şəxslər. Onlara aşağıdakılar aiddir: əhali, sənaye müəssisələri, institutsional investorlar – investisiya fondları, sığorta müəssisələri və s.
- 3) Qiymətli kağızlar bazarının professional iştirakçıları – qiymətli kağızlar bazarında qəbul edilmiş fəaliyyət növləri ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslər. Məsələn, investisiya institutları – vasitəçi (maliyyə brokeri), investisiya məsləhətçisi və investisiya fondu formasında çıxış edə bilərlər.

Onlar aşağıdakı fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq hüququna malikdirlər:

- Broker fəaliyyəti – tapşırıq və ya komissiya müqaviləsinə əsasən qiymətli kağızlarla mülki və (və ya) hüquqi sövdələşmələrin həyata keçirilməsi;
- Diler fəaliyyəti – öz adından və öz hesabına alqı-satqı qiymətlərini əvvəlcədən elan etmək yolu və elan edilmiş qiymətlərlə alıb-satmaq öhdəliyi ilə qiymətli kağızların alqı-satqısı haqqında olan sövdələşmələrin həyata keçirilməsi;
- Depozitarii fəaliyyəti – qiymətli kağızların qorunub saxlanması və (və ya) qiymətli kağızların uçotu fəaliyyəti;

- Dövlət qanunvericiliyində göstərilmiş qaydada səhmdarlar siyahısının aparılması və saxlanması fəaliyyəti;
- Qiymətli kağızlar üzrə hesabat-klirinq fəaliyyəti – qiymətli kağızlarla baş verən əməliyyatların iştirakçıları arasında qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi və (və ya) qiymətli kağızların çatdırılması (köçürülməsi) üzrə fəaliyyəti;
- Fond bazarının peşəkar iştirakçıları arasında qiymətli kağızların alqı-satqısının təşkil edilməsi fəaliyyəti.

Qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları apardıqları çoxsaylı sövdələşmələrə bələd olmağa və onları mühasibat uçotunda düzgün əks etdirməyə borcludurlar.

Maliyyə vasitəçilərin xarakterindən (bank və ya qeyri-bank xarakteri) asılı olaraq qiymətli kağızlar bazarlarının 3 modeli mövcuddur:

1. Qeyri-bank modeli (ABŞ) – vasitəçilər rolunda qiymətli kağızlar üzrə qeyri-bank təşkilatlar çıxış edirlər;
2. Bank modeli (Almaniya) – vasitəçilər rolunda banklar çıxış edir;
3. Qarışıq model (Yaponiya) – vasitəçilər rolunla həm banklar, həm də qeyri-bank təşkilatları çıxış edirlər.

Qiymətli kağızlar bazarında investor kimi əsasən banklar çıxış edir, hansılar ki, eyni zamanda vasitəçi kimi qısamüddətli qiymətli kağızları öz müştərilərinə paylayır (məsələn, bir korporasiyanın kommersiya bankları o biri korporasiyalara təklif edir). Qiymətli kağızlar bazarında fərdi investorların üstünlüyündən institusional investtorların hökmranlığına çıxaran tarixi inkişaf müşahidə olunur. İnstitusional investorların yaranması qiymətli kağızlar bazarının inkişafında mühüm mərhələlərdən biridir. Bu, maliyyə alətlərinin alıcıları dairəsini genişləndirməyə imkan yaranır, həmçinin pul vəsaitlərinin qiymətli kağızlara qoyulması riskini azaldır. Əhali kifayət qədər varlandığında və əldə olan pul vəsaitinin idarə edilməsi, yəni onu gəlir gətirən kapital – maliyyə aktivləri formasında saxlamaq lazım gəldikdə, fiziki şəxslər kütləvi şəkildə öz pul vəsaitlərini qiymətli kağızlarda yerləşdirirlər.

Kommersiya banklarının trast departamentləri ilk institusional investorlar olmuşlar ki, hansılar ki, müştərilərin onlara həvalə etdiyi pul vəsaitlərinin daha böyük gəlir əldə etmək üçün onları qiymətli kağızlarda yerləşdirirdi. Bu yolla 80-cı

illərin axırlarında ABŞ-da bankların trust departamentləri fiziki şəxslərin və müəssisələrin 775 milyard dollar məbləğində aktivlərini idarə edirdi.

Əvvəlcədən ABŞ-da sonra isə digər inkişaf etmiş ölkələrdə sığorta şirkətləri və pensiya fondları (dövlət, yerli idarəetmə orqanlarının, bələdiyyələrin və korporativ müəssisələrin fondları) nəhəng investorlara çevrildilər. Onlar öz sərbəst pul vəsaitlərini daha etibarlı qiymətli kağızlara yerləşdirərək böyük gəlir əldə edirlər. 80-ci illərin axırlarında ABŞ-da pensiya fondlarının aktivləri təxminən 2,4 trilion dollar təşkil etmişdir.

İnvestor şəklində çıxış edənlər arasında qarşılıqlı fondlar və ya investisiya fondları adlandırılan fondlar tutur: onla hələ XX əsrin 20-ci illərində yaranmış, son 20 ildə isə daha sürətlə inkişaf edən iri maliyyə təşkilatlarına çevrilmişlər. Fond – idarə olunan qiymətli kağızlar portfelidir. Ayrı-ayrı investorlar bu fondlarda müəyyən pay alıb, öz sərəncamına azaldılmış risklə azaldılmış aktiv alırlar. ABŞ-da ikinci dünya müharibəsindən sonra bütün qarşılıqlı xalis aktivlərinin məcmusu 1 milyard dollar 80-ci illərin axırında isə 800 milyard dollara çatmışdır.

Birjada əməliyyatları ancaq birja komitəsi ilə birləşdirilmiş mütəxəssislər həyata keçirir. Əvvəlcə onlar sadə vasitəçilər – maklerlər idi, lakin sonradan isə onlar arasında birca fəaliyyətinə görə ciddi ixtisaslaşma baş verdi. Birja əməliyyatlarında vasitəçiləri müxtəlif cür adlandırırlar: birja makleri, kurye, kommissioner, broker və stok broker. Onlar sövdələşmənin faizi və ya payı şəklində ifadə olunmuş mükafata – kurtaca işləyirlər. Maklerlər hər iki tərəflərin imzaladığı hesabat sənədi – bordero aparırlar. Onlar bitərəf olmağa, öz hesabına müştərilərinin kommersiya işlərində iştirak etməməyə, öz funksiyalarını başqası üzərinə keçirməməyə məcburdurlar.

Qiymətli kağızlar bazarında mühüm vasitəçi rolunu oynayanlardan biri də investisiya bankları – xüsusi maliyyə institutlarıdır. Onlar əsasən səhmlərin yerləşdirilməsinin təşkili və təminatı ilə məşğul olurlar. Emissiya ilə bağlı maliyyə məsələləri üzrə məsləhətçi kimi bank potensial emitentlə birlikdə bazara çıxmaq üçün nəzərdə tutulmuş real və ən səmərəli yolları təyin edir. Sonra isə bank qarant kimi öz üzərinə, gələcəkdə buraxılacaq kağızların yerləşdirilməsi üçün sindikat və ya başqa qrupun yaradılması öhdəliyini götürür. Vəziyyət düzgün qiymətləndirilməzsə, bank

buraxılmış kağızları yerləşdirməmək riski edib, kağızları özündə saxlayıb gələcəkdə güzəştə sata bilər.

ABŞ-da qocaman və ən iri investisiya kompaniyası – investisiya bankı – «MERİL LİNC»dir. 80-ci illərin axırlarına onun ABŞ-da və xaricdə bir milyona yaxın müştərisi (ayrı-ayrı şəxslər, firmalar və hakimiyyətlər), 40 ölkədə 50-yə yaxın idarəsi vardır.

Qiymətli kağızlar bazarının mühüm segmentini dövlət qiymətli kağızlar bazarı təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın maliyyə bazarında da ən inkişaf etmiş bazar məhz dövlət qiymətli kağızları bazarıdır. Bu növ qiymətli kağızların meydana gəlməsi dövlətin cəmiyyətdə tutduğu iqtisadi və sosial funksiyaların genişlənməsi ilə əlaqədardır. Dövlət güdcəsinin xərcləri ənənəvi olaraq büdcənin normal gəlirlərini aşır. Yaranmış büdcə kəsirinin dövlətin cəlb etdiyi borc vəsaitləri ilə maliyyələşdiriləmsi zərurətini yaradır. Əgər dövlət büdcəsinin kəsiri dövlətin müdafiə, silahlanma yaxud iqtisadi böhran, hesablaşma və ödəmələrin gecikdirilməsi nəticəsində yaranmışsa, onun iqtisadi inkişafa təsiri neqativ, yox əgər dövlətin iqtisadiyyata və sosial həyatda müdaxiləsi zərurət nəticəsində baş vermişsə, onun iqtisadiyyata təsiri pozitiv qiymətləndirilir.

Dövlətin emissiya etdiyi qiymətli kağızların yerləşdirilməsi və dövriyyəsi iqtisadiyyatda özünəməxsus maliyyə axınları sistemini yaradır. Dövlət qiymətli kağızlar bazarının iqtisadiyyata təsiri onun həcmindən asılıdır. Əgər dövlət qiymətli kağızlar bazarı maliyyə bazarının digər segmentini həcminə görə geridə qoymuşdursa, deməli iqtisadiyyatda maliyyə axınları daha çox dövlətin ehtiyaclarına yönəlmişdir. Dövlət borc sənədlərinin korporativ qiymətli kağızlara nisbətən müəyyən üstünlüyə malik olması onu ikinciə nisbətən daha cəlbəedici edir. Belə ki, dövlət qiymətli kağızlarının emitenti olan dövlətə daha çox etibar göstərilməsi, sözü gedən qiymətli kağızlar üzrə gəlirlərin vergidən azad edilməsi və bu səbəbdən də gəlirlinin yuxarı olması (bəzi ölkələrdə) likvidliyinin yüksək olması dövlət qiymətli kağızlarını maliyyə vasitəçilərinin portfellərinin başlıca-önəmli alətinə çevirmişdir.

Dövlət qiymətli kağızları Mərkəzi Bankların monetar siyasəti üzrə başlıca alət olan açıq bazar əməliyyatlarında maliyyə aləti kimi istifadə olunur. Dövlət borc

sənədlərinə açıq bazar əməliyyatlarında prioritet verilməsi onun digər maliyyə alətlərinə nisbətən daha etibarlı və likvidli olması ilə izah olunur. Mərkəzi banklar pul siyasətinin hədəflərindən asılı olaraq dövlət borc sənədləri ilə birbaşa alış, birbaşa satış, REPO və əks-REPO əməliyyatları apararaq iqtisadiyyatdakı pul kütləsinə məqsədyönlü təsir göstərir. İqtisadiyyatda inflyasiya meyllərinin artdığı şəraitdə qlobal tələbin – alıcılıq qabiliyyətinin azaldılması hədəfə olaraq seçilirsə, Mərkəzi Banklar dövlət qiymətli kağızları ilə birbaşa satın və REPO əməliyyatları apararaq pul bazarının likvidliyini məhdudlaşdırırlar. REPO (Repurchase agreement) geri satın almaq vədiylə satış deməkdir. Bu əməliyyat zamanı Mərkəzi Bank dövlətin borc sənədlərinin onların cari dəyəri üzrə banklara satır və müəyyən müddətdən sonra daha yüksək qiymətlə satın alır.

İqtisadiyyatın likvidlik gərginliyi olduğu dövrlərdə isə Mərkəzi Banklar pul bazarında likvid təklifini artırmaqla faizlərin aşağı salınmasını hədəfləyərsə, dövlət borc sənədlərinin asıq bazardan birbaşa alış və əks-Repo əməliyyatları aparılmaqla bank sisteminin likvid resurslarının həcmi genişləndirilir.

Struktur nöqteyi-nəzərdən qiymətli kağızlar bazarı – ilkin və ikinci, əməliyyatların həyata keçirilməsi vaxtı və bazarın təşkili nöqteyi-nəzərindən isə – birjadan kənar və birja daxili bazarlara bölünür.

İlkin bazar qiymətli kağızların yeni buraxılış fazaı ilə onların ilkin yerləşdirilməsini əlaqələndirir. Əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə ilkin bazar birjadan kənardır.

İkinci bazarda əvvəlcə ilkin bazarda inkişaf edən qiymətli kağızlar dövrüdür. İkinci bazar həm birjadan kənar, həm də birja daxili ola bilər. İkinci bazarda əməliyyatların həcmi ilkin bazardakı əməliyyatların həcmindən 2-3 dəfə çoxdur.

Bundan başqa fond bixalarını başna kriteriyalar üzrə də ayırırlar: ərazi prinsipinə görə (beynəlxalq, milli və regional), qiymətli kağızların növünə görə (səhm bazarı və s.), sövdələşmə növünə görə (kassa bazarı, forvard bazarı və s.), emitentlərə görə (müəssisələrin qiymətli kağızları bazarı, dövlət qiymətli kağızları bazarı və s.), müddətinə görə (qısa, orta, uzunmüddətli və müddətsiz qiymətli kağızlar bazarı), əhatə sahələrinə görə və başqa kriteriyalar üzrə.

FƏSİL 3. MƏNFƏƏTİN İQTİSADI MƏZMUNU, FUNKSİYALARI VƏ İSTİFADƏ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Mənfəətin iqtisadi məzmunu və funksiyaları

Mənfəət müəssisələrinin və digər təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətinin nəticəsini əks etdirən mühüm iqtisadi kateqoriyadır.

Bazar münasibətlərinin mühüm kateqoriyası kimi mənfəət bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Mənfəətin iqtisadi məzmunu onun funksiyaları əsasında izah edilir. Mənfəət, əvvəla, müəssisə və təsərrüfat təşkilatlarının səmərəli fəaliyyətinin nəticəsi və əsas göstəricisidir. Başqa sözlə, müəssisənin mənfəəti olması onun işinin səmərəli olmasını əks etdirir. Lakin mənfəətlilik dərəcəsi müəssisə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən iqtisadi göstəricidir. Müəssisə və təsərrüfat təşkilatlarının mənfəət əldə etməsi onun təsisçilərinin və ya mülkiyyətçilərinin əsas məqsədidir. Mənfəətin kəmiyyəti bir neçə amildən asılıdır. Onlardan bəziləri müəssisədən asılıdır, digərləri isə müəssisədən asılı deyildir.

İkincisi, mənfəət stimullaşdırıcı funksiyanı yerinə yetirir. Mənfəət müəssisənin təsərrüfat maliyyə fəaliyyətinin son nəticəsi olmaqla, bazar təsərrüfatında həlledici rol oynayır. Onun məqsədi müəssisənin fəaliyyətini səmərəli təşkil etmək, sosial-mədəni ehtiyacları ödəməyə stimulyat yaratmaqdır. Mənfəət həm də iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək və büdcəyə vergi ödəməsini təmin etmək üçün əsas iqtisadi mənbədir.

Mənfəət müəssisənin xüsusi kapitalının artırılmasının əsas mənbəsidir. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına menecerlər investisiya və dividend siyasətini, müəssisənin inkişaf perspektivini müəyyən edirlər.

Bazar iqtisadiyyatında mənfəət müəssisənin əsas istehsal fondlarının və əmtəəlik məhsullarının yeniləşdirilməsinin hərəkətverici qüvvəsidir.

Mənfəət həmçinin müəssisə kollektivinin sosial rifah mənbəsidir. Müəssisə zəruri öhdəlikləri yerinə yetirdikdən sonra onun sərəncamında qalan mənfəət hesabına

işçiləri maddi cəhətdən maraqlandırır, sosial-mədəni tədbirləri həyata keçirir və işçilərin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasını təmin edir.

Üçüncüsü, mənfəət büdcə gəlirlərinin təşkili mənbəi kimi çıxış edir, mənfəətdən büdcəyə vergi ödənilir və bu yolla formalaşan büdcə vəsaiti qanunvericilik əsasında büdcə xərclərinin ödənilməsinə yönəldilir.

Beləliklə, müəssisənin mənfəəti onun iqtisadi və sosial inkişafının əsas amilidir. Bu da müəssisənin sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsədindən irəli gəlir.

Ümumiyyətlə, bazar münasibətləri şəraitində, müəssisənin fəaliyyət məqsədi onun mülkiyyətini maksimuma çatdırmaq, mənfəəti maksimum artırmaq, idarəetmə üzrə maksimum mükafat almaq, sosial ehtiyacları maksimum ödəməkdən ibarətdir.

Mənfəətin rolunu daha aydın təsəvvür etmək üçün onun yerinə yetirdiyi funksiyalara diqqət verilməlidir. Mənfəət fiskal, stimullaşdırıcı fəaliyyətin nəticəsinin qiymətləndirilməsi və s. funksiyalarını yerinə yetirir.

Beləliklə müəssisələrin mənfəəti, onun iqtisadi və sosial inkişafının əsas amilidir. Bu nəticə sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsədindən meydana çıxır. Mənfəətin rolu öyrənilərkən qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin mənfəəti fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltmək hesabına deyil, məhsulun heç bir əsas olmadan qiymətin yüksəldilməsi hesabına artmağa cəhd edirlər. Təbiidir ki, istənilən yolla yüksək mənfəət götürməyə çalışmaq tədaviyə pul kütləsinin həcmnin artmasına və nəticədə qiymət, inflyasiyanın gələcəkdə sürətlənməsinə, demək pul emissiyasına gətirib çıxarır.

Mənfəətin mütləq artması həmişə kollektivlərin əmək nailiyyətinin nəticəsi, istehsalın səmərəliliyini obyektiv ifadə etmir. Müəssisələrin mənfəətliliyi səviyyəsinə real qiymət verilməsi üçün texniki-iqtisadi amillər üzrə mənfəətin kompleks metodla təhlili zəruridir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə bazar münasibətlərinin zəruri şərti kimi, kommersiya fəaliyyətinin birinci və əsas məqsədi firmanın səhmdarlarının maddi marağını artırmaqdır, yəni firmanın adi səhmlərinin birja kursunu artırmaqdır. Yuxarda göstərilən digər məqsədlər də firmanın siyasətinə təsir edir, lakin birinci məqsəd, yəni firmanın maddi marabı əsas və müəyyənədidir. Mənfəətin artırılması iqtisadi və sosial

inkişafın əsas məqsədidir. Mənfəətin artırılması müəssisənin əsas vəzifəsidir. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün müəssisə təsərrüfat fəaliyyətini maksimum səmərə ilə qurmalıdır.

Lakin firmanı, şirkətin artırılması uzunmüddətli vəzifəsidir, çünki, firma və səhmdarlar həm gələcək, həm də indiki mənfəətin əldə edilməsində maraqlıdır. Mənfəətin maksimumlaşdırılması uzunmüddətli rentabellik hesabına qısa müddətlə təmin edilə bilər. Məsələn, müəssisə qısamüddətli mənfəət əldə etmək üçün təmir işlərini təxirə sala bilər, lakin bu halda gələcək perspektivdə bərpa işlərini aparmaq üçün böyük məbləğdə vəsaiti itirmək riskini müəyyən edə bilmir.

Müasir şəraitdə ölkədə bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə mənfəətli işləyən müəssisələrin sayı artır, müəssisələrin iqtisadi-sosial inkişafı güclənir, büdcə gəlirlərinin formalaşmasında mənfəətin rolu daha da artır.

Mənfəətin funksiyalarını müəyyən etmək üçün müəssisənin rentabellik göstəricilərinin hesablanma üsulları da mühüm şərtlərdəndir. Mənfəətin mütləq məbləğinə həcmi ilə yanaşı onun rentabellik səviyyəsində müəyyən edilir. Rentabellik müəssisənin istehsalının səmərəliliyinin göstəricisidir.

Müəssisənin mənfəəti işləməsi məsələlərini araşdırarkən onun kapital qoyuluşunu, istehsal xərclərini və satışın rentabellik göstəricilərindən istifadə edilir.

Rentabellik müəssisənin əsas iqtisadi göstəricimi olmaqla, həmişə, mənfəətin müəyyən göstəricilərə olan nisbəti kimi müəyyən edilir. Kapitalın rentabelliyi mənfəətin kapitala (aktivə) olan nisbəti ilə, xərc rentabelliyi mənfəətin maya dəyərinə (məsrəflərə) olan nisbətilə, satışın rentabelliyi mənfəətin qiymət məbləğinə (satışdan mədaxilə) olan nisbəti ilə müəyyən edilir. Bunları ayrı-ayrılıqda belə ifadə etmək olar:

$$\text{Kapitalın (aktivlərin) rentabelliği} = \frac{\text{xalis mənfəət}}{\text{xalis aktivlər}} \times 100$$

Bu göstərici müxtəlif müəssisələrdə kapitalın səmərəli istifadəsini müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Belə ki, bu göstərici, müəssisənin xüsusi və uzun müddətə cəlb edilmiş kapitalının gəlirlilik dərəcəsini müəyyən etməyi imkan verir.

$$\text{Məhsulun xərc rentabelliği} = \frac{\text{satışdan mənfəət}}{\text{əmtəəlik məhsulun maya dəyəri}} \times 100$$

Satış rentabelliği müəssisənin əsas fəaliyyətinin gəlirlik göstəricisinin xarakterizə edir. Menecerlər bu göstəricidən istifadə etməklə qiymət, satılan məhsulun miqdarı və eləcə də istehsal və satış məsrəfləri arasındakı qarşılıqlı asılılığa nəzarət edirlər.

Təcrübədə mənfəətin bir neçə formada müəyyən edilməsi qaydası tətbiq edilir. Ümumi mənfəət, balans mənfəəti, xalis mənfəət, müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət, vergiyə cəlb edilən mənfəə və s.

Ümumi mənfəət-məhsul (iş xidmətlərin) əsas fondların (torpaq sahəsi də daxil olmaqla), müəssisənin digər əmlakının satışından mənfəət və satışdan kənar əməliyyatlardan gəlir məbləği və bu əməliyyatlar üzrə xərclər məbləği arasındakı fərqdən ibarətdir.

Məhsulun (işlərin, xidmətlərin) satışından mənfəət (zərər) məbləği əlavə dəyər vergisi və aksizləri çıxmaqla məhsul məhsulun (işlərin, xidmətlərin) satışından əldə edilən mədaxil ilə həmin məhsulun (işlərin, xidmətlərin) maya dəyərində daxil edilən istehsal və satış xərcləri arasındakı fərq şəklində müəyyən edilir.

Müəssisədə mənfəətin artmasına təsir edən ən mühüm amillər aşağıdakılardır:

- müqavilə şərtlərinin uyğun olan məhsul istehsalının həcmnin artırılması;
- maya dəyərinin aşağı salınması;
- məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- çeşidin yaxşılaşdırılması;
- istehsal fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması;
- əmək məhsuldarlığının artırılması.

Bu göstərilən amillər bilavasitə müəssisədən asılıdır. Müəssisədən asılı olmayan amillər isə sonrakılardan ibarətdir: təbii, coğrafi, nəqliyyat şəraiti; məhsul istehsalı və satışının texniki şərtləri və s.

Beləliklə, yuxarıda göstərilən bu və ya digər amillərin təsiri ilə müəssisənin ümumi mənfəəti formalaşır.

Müəssisənin ümumi mənfəətinin tərkibi aşağıdakı istiqamətlərdə formalaşır:

- əmtəəlik məhsul satışından mənfəət;
- sair məhsul və xidmətlərdən mənfəət;
- əsas fondların satışından mənfəət;
- satışdan kənar gəlirlər və xərclər.

Birinci növbədə ümumi mənfəətin tərkibində ümumi məhsul (iş, xidmət və s.) satışından əldə edilən mənfəəti qeyd etmək lazımdır. Çünki bu mənfəət müəssisənin əsas iş fəaliyyətindən əldə edilən mənfəətdir. Əmtəəlik məhsul satışından əldə edilən mənfəəti hesablamaq üçün məhsul satışından əldə edilən gəlirdən ƏDV, aksizləri və məhsulun maya dəyərində daxil olan istehsal və satış xərcləri aiddir. Beləliklə, məhsulun satışından mənfəət ümumi mənfəətin əsas hissəsini, yəni 80-90 faizini təşkil edir. Ona görə də ümumi mənfəətin bu hissəsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, əmtəəlik məhsulun satışından əldə edilən mənfəətlə satılmayan məhsulun qalıqlarının dəyişməsi təsir göstərir. Müəssisədə qalan belə qalıqların həcmi nə qədər çox olarsa, bir o qədər də müəssisə az mənfəət əldə edə bilər.

Müəssisədə satılmayan məhsulların həcmi kommersiya fəaliyyəti və satışın şərtləri və s. səbəblərdən asılıdır. Belə ki, müəssisə çox məhsul istehsal edə bilər, lakin az sata bilər.

Bundan başqa satılmayan məhsul qalıqlarında daha rentabelli məmulatların xüsusi çəkisi arta bilər. Nəticədə həmin qalıqların məbləği arta bilər. Müəssisə öz mənfəətin həcmi artırmaq üçün satılmayan qalıqların həm məbləği, həm də miqdar cəhətcə həcmi azalması üçün müvafiq tədbirlər qəbul etməlidir.

Məhsul satışından əldə edilən mənfəətin həcminə təsir göstərən ən mühüm amil məhsul istehsalı və satışın həcmi dəyişməsi göstəricisidir. Belə ki, satışın

həcmi nə qədər böyük olarsa, müəssisə bir o qədər çox mənfəət əldə edəcəkdir və əksinə. Mənfəət bu amildən bir başa asılıdır.

Müasir dövrdə istehsalın həcmnin aşağı düşməsi (bir sıra əks təsir edən amilləri hesaba almayaraq, məs., qiymətlərin artması) mənfəətin həcmnin azalmasına gətirib çıxarır. Belə bir vəziyyət istehsalın səmərəliliyinin artırılması və texniki cəhətdən təzələnməsi hesabına istehsalın həcmnin artırılması üçün təxirə salınmaz tədbirlərin qəbul ediləmsi zəruriliyi nəticəsində meydana çıxır. Öz növbəsində müəssisələr arasında hesablaşma – ödəmə intizamının təkmilləşdirilməsi özü də satış şərtlərinin yaxşılaşdırılmasına və bu isə öz növbəsində mənfəətin həcmnin artmasına səbəb olacaq.

Məhsul maya dəyərinin səviyyəsinin düşməsi özü də əmtəəlik məhsulun satışından mənfəətin səviyyəsinə təsir göstərən amillərdən biridir. Əgər satışın həcmi mənfəətə bir başa təsir göstərsə, mənfəətlə maya dəyəri arasında tərs əlaqə var. Yəni, məhsulun maya dəyəri aşağı düşdükdə mənfəət artır və əksinə. Lakin maya dəyəri amili bir sıra səbəblərin təsiri altında olur. Ona görə də maya dəyərinin səviyyəsinin dəyişməsi təhlil edilən zaman mütləq onun aşağı düşməsinə və ya artmasına səbəb olan amilləri aşkar etmək lazımdır. Məqsəd istehsal və satış xərclərinin aşağı düşməsi və bunun nəticəsində mənfəətin artması üçün tədbirlər işləyib hazırlanmaqdadır.

Müəssisədə mənfəətin formalaşmasına təsir göstərən bir başa amillərdən biri də tətbiq olunan qiymətlərdir. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində müəssisələr özləri sərbəst qiymətləri müəyyən edirlər. Sərbəst qiymətləri müəyyən edən zaman müəssisələr həmin məhsulun rəqabət qabiliyyəti, tələb və təklifi və s. əsas götürürlər. Deməli, məhsullara müəyyən edilən sərbəst qiymətlər müəyyən dərəcədə müəssisədən asılı olan amillərə daxil edilir. Lakin müəssisədən asılı olmayan amil kimi dövlətin nizamlasdırıcı qiymətləri çıxış edir. Belə qiymətlər inhisarçı müəssisələrin məhsullarına müəyyən edilir. Məlumdur ki, qiymətlər istehsal olunmuş məhsulların keyfiyyətindən asılı olaraq müəyyən edilir. Məhsulun keyfiyyəti isə məhsulun texniki təkmilləşdirilməsindən və s. asılıdır.

Yuxarıda qeyd edilən amillərlə yanaşı məhsulun quruluşunda aparılan dəyişiklik özü də mənfəətin səviyyəsinə təsir göstərir. Belə ki, istehsal olunmuş məhsulun quruluşunda rentebelli məhsulların xüsusi çəkisi artdıqda müəssisənin satışdan mənfəətin həcmi də artacaqdır. Lakin məhsulun quruluşunda aşağı rentabelli məhsulların həcmnin artması mənfəətin həcmnin azalmasına səbəb olacaqdır.

Beləliklə, əmtəəlik məhsulun satışından əldə edilən mənfəətin həcminə təsir göstərən amillər (mənfəətin azalmasına və ya artmasına səbəb olan amillər) mütləq dəqiq təhlil olunmalıdır.

Müəssisədə ümumi mənfəətin formalaşmasında əmtəəlik məhsul satışından əldə edilən mənfəətlə yanaşı, qeyri-mal xarakterli məhsul (iş, xidmət) satışından əldə edilən mənfəət də daxil edilir. Ümumi mənfəətin həcmində belə mənfəət bir neçə faiz təşkil edir. Sair satışın nəticələri müsbət və mənfi ola bilər. Sair satışa daxil edilir:

- nəqliyyat təsərrüfatından daxil olan gəlirlər;
- köməkçi kənd təsərrüfatından daxil olan vəsaitlər;
- ticarət təsərrüfatından daxil olan vəsaitlər.

Beləliklə, müəssisələr sair satışdan həm mənfəət, həm də zərər əldə edə bilərlər. Mal-material qiymətləri ilə yanaşı, müəssisələrdə əsas fondların da artıqlığı yarana bilər və həmin əsas fondların satışından əldə edilən mənfəət də ümumi mənfəətin tərkibinə daxil edilir. Artıq və lazımsız əsas fondların satışından əldə edilən mənfəət onların satış qiyməti ilə ilk dəyəri (və ya qalıq) arasındakı fərq kimi hesablanır. Lakin burada inflyasiyanın artım tempindən asılı olaraq qanunla müəyyən edilmiş indeks əsasında ilk dəyərin artırılması mütləq nəzərə alınmalıdır.

Müəssisələrdə ümumi mənfəətin formalaşmasında satışdan kənar gəlirlər və xərclər də mühüm rol oynayır. Satışdan kənar əməliyyatlar bilavasitə məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar deyildir.

Təsərrüfat subyektlərində satışdan kənar nəticələrdə aşağıdakı gəlirlər (xərclər) nəzərə alınır:

- başqa müəssisələrin fəaliyyətində pay iştirakından gəlir;
- əmlakın icraəyə verilməsindən gəlir;
- müəssisəyə məxsus səhm, istiqraz və s. gəlir;

- qiymətli kağızların satışından gəlir;
- sanksiyalara görə (cərimə, penya və s.) alınmış və ödənilmiş məbləğlər.

Əgər sanksiyalara görə məbləğ büdcəyə daxil edilərsə, o zaman bu məbləğlər satışdan kənar əməliyyatlar üzrə xərclərə daxil edilmiş və bu məbləğ müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına ödənilir.

Müəssisələrdə satışdan kənar gəlirlərdə (xərclər) məhsul istehsalı və satışı ilə əlaqədar olmayan başqa vəsaitlər də ola bilər: 1991-ci ilə qədər satışdan kənar gəlirlərin (xərclər) tərkibində, ancaq cərimə, penya və s. bu kimi vəsaitlər nəzərdə tutulurdu. Lakin bazar münasibətləri şəraitində satışdan kənar gəlirlərə yeni elementlər də daxil edilir. Bu elementlər müəssisənin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Məsələn:

- başqa müəssisələrin fəaliyyətində pay iştirakından gəlir;
- əmlakın icarəyə verilməsindən gəlir;
- müəssisəyə məxsus səhm və istiqrazlara görə dividendlər və faizlər.

Təsərrüfat subyektlərində ümumi mənfəətə əsas fondlar və başqa əmlakın satışından əldə edilən mənfəət də daxil edilir.

Müəssisə və təşkilatlarla aşağıdakı səbəblərdən material qiymətlərinin artıqlığı yarana bilər:

- istehsalın həcmnin dəyişməsi;
- təchizat və satışda olan nöqsanlar;
- və s.

Əgər müəssisə artıq əmtəə-pul qiymətlərini uzun müddətə saxlayarsa, o zaman onların satışından gəlir onların alış qiymətlərindən aşağı olacaqdır. Ona görə də lazımsız mal-material qiymətlərinin satışının nəticəsi mənfəət və zərər ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində mənfəətinin dinamikasını nəzərdən keçirək.

Cədvəl 3.1.

(mln.man.)

Mənfəət	2005	2010	2011	2012	2013
Cəmi	2133,1	19112,1	26364,2	26462,6	25636,5
ondan:					
Sənaye	1183,4	17655,2	24730,5	24422,3	23808,1
Kənd təsərrüfatı	7,0	32,4	41,9	27,9	28,2
Nəqliyyat	401,2	191,1	125,1	125,3	132,0
Rabitə	180,1	308,8	333,1	396,6	397,5
Tikinti (podrat təşkilatları)	127,9	229,3	439,3	548,0	455,4
Ticarət	140,9	248,5	157,8	189,0	134,6
Sair	92,6	446,8	536,5	753,5	680,7 2,7

Respublika üzrə müəssisə və təşkilatların mənfəətinin dinamikasını təhlil etməklə məlum olur ki, 2013-cü ildə ölkə üzrə mənfəətin ümumi məbləği 25636,5 milyon manat olmaqla 2005-ci ildəkinə nisbətən 12 dəfə, 2010-cu ildəkinə nisbətən 1,3 dəfə artmışdır. Digər təsərrüfat sahələrində mənfəət məbləğinin artım sürəti müxtəlif olmuşdur. Sənayedə mənfəət 2013-cü ildə 2005-ci illə müqayisədə 20 dəfə artmışdır.

Kənd təsərrüfatında mənfəət 4 dəfə, rabitədə 2,2 dəfə, tikintidə 3,6 dəfə, sair sahələrdə 7,4 dəfə artmışdır.

Ayrı-ayrı sahələrdə mənfəətin ümumi mənfəət məbləğində xüsusi çəkisi də müəyyən edilə bilər. Bunu aşağıdakı cədvəldən görmək olar.

Cədvəl 3.2.

Sahələr üzrə mənfəətin xüsusi çəkisi (%-lə)

	2005	2010	2011	2012	2013
Cəmi mənfəət	100	100	100	100	100
o cümlədən:					
Sənaye	55,5	92,4	93,8	92,3	92,9
Kənd təsərrüfatı	0,3	0,2	0,2	0,1	0,1
Nəqliyyat	18,8	1,0	0,5	0,5	0,5
Rabitə	8,4	1,6	1,3	1,5	1,6
Tikinti	6,0	1,2	1,7	2,1	1,8
Ticarət	6,6	1,3	0,6	0,7	0,5
Sair	4,3	2,3	2,0	2,8	2,7

Təsərrüfat sahələri üzrə mənfəətin strukturuna diqqət yetirəndə görünür ki, sahələr üzrə mənfəətin xüsusi çəkisi ayrı-ayrı illərdə dəyişsə də sənaye birinci yerdədir. Təsərrüfat sahələri üzrə ümumi mənfəət məbləğinin 2005-ci ildə 55,5 faizi, 2013-cü ildə isə 92,9 faizi sənayenin payına düşmüşdür.

2013-cü ildə mənfəətin ümumi məbləğinin 0,1 faizi kənd təsərrüfatının, 0,5 faizi nəqliyyatın, 1,6 faizi rabitənin, 1,8 faiz tikintinin, 0,5 faizi ticarətin, 2,7 faizi digər sahələrin payına düşmüşdür. Bu onu göstərir ki, ölkənin iqtisadiyyatında sənaye həlledici rol oynayır. Eyni zamanda sənayedə əldə edilən mənfəət büdcə gəlirlərinin təşkilində də əhəmiyyətli rol oynayır.

3.2. Mənfəətin planlaşdırılması üsulları

Müəssisə və təşkilatlarda (kommersiya fəaliyyət) mənfəət ayrı-ayrı fəaliyyət növləri üzrə planlaşdırılır:

- əmtəəlik məhsul satışından mənfəət;
- sair satışdan mənfəət;
- əsas fondların satışından mənfəət;
- satışdan kənar gəlirlər və xərclər.

Ümumi mənfəətin tərkibində böyük hissəsini satışdan mənfəət təşkil edir. Məhsul satışından əldə edilən mənfəət bir sıra üsulları ilə planlaşdırılır. Məsələn, birbaşa üsul, nəzarət (analitik üsul) və s.

Birbaşa hesablama üsulu. Müasir təsərrüfatçılıq şəraitində bu üsul daha geniş tətbiq olunur. Əgər müəssisədə çox da geniş çeşiddə məhsul istehsal olunmursa, o zaman bu üsuldan istifadə edilir. Bu üsulun əsasını çeşidlər üzrə mənfəətin hesablanması təşkil edir.

Birbaşa hesablama üsulunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada mənfəət satışdan əldə edilən gəlirlə (ƏDV və aksiz çıxılmaqla) həmin məhsulun tam maya dəyəri arasındakı fərqdən ibarətdir.

Birbaşa üsulla mənfəət aşağıdakı formula ilə hesablanır:

$$M = (\Theta \times Q) - (\Theta \times M_d)$$

Burada: Θ - natural ifadədə plan ilində əmtəəlik məhsul buraxılışı;

Q - məhsul vahidinin qiyməti (ƏDV aksiz çıxılmaqla);

M_d - məhsul vahidinin maya dəyəri.

Mənfəətin planlaşdırılması – müəssisənin maliyyə planlaşdırılmasının mühüm hissəsidir. Mənfəət müəssisənin bütün fəaliyyət növləri üzrə ayrıca hesablanır. Bu təkcə planlaşdırmanı asanlaşdırmır, həm də mənfəət vergisinin gözlənilən məbləğinin müəyyənləşdirməyə imkan verir. Çünki bəzi sahələrdə mənfəət vergisi tutulmursa, digər sahələrdə onun dərəcəsi yüksək ola bilər.

Nisbi sabit qiymətlər və təsərrüfatçılığın proqnozlaşdırılması şəraitində mənfəət, cari maliyyə planı çərçivəsində illik planlaşdırılır. Planlaşdırma obyektı balans mənfəətinin planlaşdırılan elementləri hesab olunur. Bunlar əsasən məhsul satışı, işlər görülməsi və xidmətlər göstərilməsidir.

Mənfəətin planlaşdırılması əsasən 2 üsulla həyata keçirilir:

- Birbaşa üsulla;
- Analitik üsulla.

Birbaşa üsulla mənfəəti planlaşdırmaq üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

1. Satılacaq məhsulun miqdarı;
2. Məhsul vahidinin maya dəyəri;
3. Məhsul vahidinin satış qiyməti.

Birbaşa üsulla mənfəəti planlaşdırmaq üçün ilin əvvəlinə məhsul qalığı üzrə, plan ilində məhsul istehsalı üzrə və ilin sonuna məhsul qalığı üzrə mənfəət planlaşdırılmalıdır. Bunu həyata keçirmək üçün belə bir cədvəldən istifadə etmək əlverişli olardı:

Cədvəl 3.3.

(min manat)

№	Yazılışın məzmunu		Ölçü vahidi (ton)	Məhsulun miqdarı	Maya dəyəri		Satışdan gəlir		Mənfəət
					Vahidin maya dəyəri	Cəmi maya dəyəri	Vahidin maya dəyəri	Cəmi maya dəyəri	
I	İlin əvvəlinə məhsul qalığı üzrə	A		50	10	500	20	1000	
		B		70	20	1400	30	2100	
		V		100	30	3000	45	4500	
Cəmi:						4900		7600	2700
II	Plan ilində istehsal olunacaq məhsul	A							
		B							
		V							
Cəmi:									
III	İlin sonuna məhsul qalığı	A							
		B							
		V							
Cəmi:									
IV	Satışdan mənfəət (I+II+III)								

Analitik üsulla mənfəətin planlaşdırılması zamanı planlaşdırma işi 3 mərhələdən keçir:

1. Baza dövrünün rentabellik səviyyəsi müəyyən olunur;
2. Plan işi üçün buraxılacaq məhsulun həcmi müəyyən olunur və buna görə mənfəət məbləği müəyyənləşdirilir;
3. Mənfəət məbləğinə təsir göstərən amillər müəyyən olunur.

Analitik üsul ilə mənfəətin planlaşdırılması müqayisə edilən məhsula tətbiq olunur və baza ilinin hesabat göstəriciləri əsasında hesablanır.

Baza dövrünün rentabellik səviyyəsini tapmaq üçün aşağıdakı cədvəldən istifadə olunur:

Cədvəl 3.4.

(rəqəmlər şərtidir) (min manat)

	Göstəricilər	6 ayın hesabatı	6 aylıq plan	İllik gözlənilən
1.	Satışdan gəlir	3500	5500	9000
2.	Maya dəyəri	2200	4500	6700
3.	Mənfəət	1300	1000	2300
4.	Qiymət fərqi	+	+	+
		-	-	-
5.	Rentabellik səviyyəsi			≈34%

Baza dövrünün rentabellik səviyyəsini tapmaq üçün illik gözlənilən mənfəət məbləği tam maya dəyərinə bölünür (/) və 100-ə vurulur (*):

$$R = (2300 / 6700) * 100 \approx 34\%$$

Sonra plan ilində buraxılacaq məhsul müəyyən olunaraq, hesablanmış rentabellik səviyyəsi buna tətbiq edilməklə plan ili üçün mənfəət məbləği tapılır. Tutmaq ki, plan ilində məhsul buraxılış 7500 vahid planlaşdırılmışdır. Onda

$$M = 7500 * (34 / 100) = 2550$$

3-cü mərhələdə mənfəət məbləğinə təsir göstərən amillər müəyyən olunur:

1. Çeşidlərin dəyişilməsinin təsiri;
2. Keyfiyyətin dəyişilməsinin təsiri;
3. Maya dəyərinin dəyişilməsinin təsiri;
4. Qiymətin və vergi dərəcələrinin dəyişilməsinin təsiri;
5. İlin əvvəlinə və ilin sonuna məhsul qalığı üzrə mənfəətin təsiri;
6. Müqayisə olunmayan məhsulun mənfəətinin təsiri.

Çeşidlərin dəyişilməsinin təsirini tapmaq üçün aşağıdakı cədvəldən istifadə etmək lazımdır:

Cədvəl 3.5.

Məhsulun adı	Baza dövrü			Plan			Kənarlaşma (əmsal B – əmsal P)
	Xüsusi çəkisi	Rentabellik səviyyəsi %	Əmsal* B	Xüsusi çəkisi	Rentabellik səviyyəsi %	Əmsal* P	
A	20	5	1,0	20	5	1,0	
B	25	6	1,5	30	6	1,8	
V	30	4	1,2	10	4	0,4	
D	25	7	1,75	40	7	2,8	
	100		5,45	100		6,0	+0,55

*Əmsalı tapmaq üçün xüsusi çəki rentabellik səviyyəsinə vurulur, 100-ə bölünür.

Müəyyən olunmuş kənarlaşma «+ - « işarəsi ilə plan ilində buraxılmalı məhsulun baza maya dəyərinə vurulur və mənfəətin üzərinə əlavə olunur:

$6700 \times 0,55 = 36,85$ min manat olacaq. Onda mənfəət: $2300 + 36,85 = 2336,8$ min manat olar.

Məhsulun keyfiyyətinin dəyişilməsinin təsirini tapmaq üçün həm baza ilində, həm də plan ilində məhsulun keyfiyyət göstəricilərindən istifadə olunur:

Cədvəl 3.6.

Məhsul	Baza ili	Plan ili	Qiymət	I məhsulun qiymətini 100-ə bərabər götürsək
I	75%	85%	70	100
II	15%	10%	60	$(60 \cdot 100) / 70 \approx 86$
III	10%	5%	50	$(50 \cdot 100) / 70 \approx 71$

$$K_b = (75 \cdot 100 + 15 \cdot 86 + 10 \cdot 71) / 100$$

$$K_n = (85 \cdot 100 + 10 \cdot 86 + 5 \cdot 71) / 100$$

Plan və baza ili üzrə hesablanmış göstəricilər əsasında kənarlaşma müəyyən olunur. Tapılmış kənarlaşma səviyyəsi plan ilində buraxılacaq məhsulun baza maya dəyərinə vurulur.

Maya dəyəri üzrə təsiri tapmaq üçün 2 üsuldan istifadə etmək olar:

1. Maya dəyərinin aşağı salınması tapşırığı əsasında məhsul vahidi üzrə qənaəti müəyyən etməklə, ümumi təsiri tapmaq olar;
2. Plan ilində buraxılmalı məhsulun plan maya dəyərindən baza ilindəki maya dəyərini çıxmaq olar.

Qiymətin və vergi dərəcələrinin təsirini tapmaq üçün satılacaq məhsul üzrə həm əvvəlki, həm yeni qiymət ilə ümumi məbləği müəyyən olunub, aralarındakı kənarlaşma tapılır. Vergi dərəcəsi üzrə təsiri tapmaq üçün də eyni qayda tətbiq olunur.

İlin əvvəlinə və ilin sonuna məhsul qalığı üzrə mənfəət məbləği ayrıca hesablanır və onların arasındakı fərq ümumi mənfəət məbləğinin üzərinə əlavə olunur.

Analitik metoda müqayisəli olmayan məhsullar üzrə mənfəət ayrılıqda müəyyən edilir. Plan ili üçün mənfəət hesabat ilinin sonunda işlənib hazırlanır. Ona görə də

baza rentabelliyni hesablamak üçün hesabat dövrünün 9 aylıq məlumatlarından və ilin sonuna qədər (IV rüb üçün) planın gözləniləcək yerinə yetirilməsi göstəricilərindən istifadə edilir.

Hesabat dövrünün mənfəəti ilin sonuna fəaliyyətdə olan qiymətlərin səviyyəsinə uyğun qəbul edilir. Ona görə də əgər keçən il ərzində qiymətlərin, ƏDV və aksizlərin stavkalarının dəyişməsi baş vermişdirsə, o zaman bu mənfəətə təsir göstərir və ona görə də hesabat dövründə gözlənilən mənfəət müəyyən edilən zaman həmin amillərin təsiri nəzərə alınır. Məsələn, əgər qiymətlər hesaba ilinin oktyabr ayının 1-dən artıbsa, o zaman belə artım oktyabr ayının 1-nə qədər olan bütün dövrə aid ediləcək. Əks halda hesabat ilinin rentabelliynin səviyyəsi plan ili üçün baza rolunda çıxış edə bilməz.

Beləliklə, baza rentabelliyni və əmtəəlik məhsulun planlaşdırılması həcmi (hesabat ilinin maya dəyəri) əsasında planlaşdırılan il üçün mənfəət hesablanır və burada əsas bir amil – müqayisəli əmtəəlik məhsulun həcmnin dəyişməsi nəzərə alınır.

Göründüyü kimi, müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətində mənfəətin səviyyəsinə obyektiv və subyektiv amillər təsir göstərir. Subyektiv amillərə sahibkarlıq fəaliyyətinin idarə edilməsinin təşkilati-texniki səviyyəsi, buraxılan məhsulun rəqabət qabiliyyəti, əmək məhsuldarlığının səviyyəsi, məhsul istehsalı və satış xərcləri və s. daxildir. Lakin obyektiv amillərə isə material və enerji resurslarının qiyməti, amortizasiya norması və bazarın konyukturası, məhsulların bazar satış qiymətləri və s. aiddir.

3.3. Mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Mənfəətin sahibkarlıq fəaliyyəti prosesində maddi istehsal sferasında yaranmış xalis gəliri əks etdirən iqtisadi kateqoriyadır. İstehsal amillərinin birləşdirilməsi və təsərrüfat subyektlərinin faydalı istehsal fəaliyyətinin nəticəsi olaraq məhsul istehsal olunur və istehlakçıya satılması prosesində əmtəə adını alır. Müəssisə öz əmtəəsinə

qiymət qoyaraq onu istehlakçıya satır və buna görə mənfəəti ifadə etməyən pul gəlirləri (pul daxilolmaları) əldə edir. Maliyyə nəticəsini aydınlaşdırmaq üçün isə daxilolmaları xərclərlə müqayisə etmək zəruridir. Nə vaxt pul daxilolmaları xərcləri üstələyirsə, maliyyə nəticəsi mənfəətli hesab olunur. Sahibkarın başlıca məqsədi mənfəət əldə etməkdir, amma həmişə o buna nail ola bilmir. Pul daxilolmaları maya dəyərində bərabər və ya ondan az olarsa sahibkar nəinki istehsal, elmi-texniki və sosial inkişaf üçün maliyyə mənbələrindən məhrum olur, hətta onu müflisləşmə və s. problemlər gözləyir. Bazar münasibətlərinin vacib kateqoriyası kimi mənfəət müəyyən funksiyalar yerinə yetirir:

- Mənfəət müəssisənin fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş iqtisadi səmərəni əks etdirir. Lakin vahid göstərici kimi mənfəətdən müəssisənin bütün fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə etmək olmaz! Onun əhəmiyyəti ondadır ki, o son maliyyə nəticəsini əks etdirir;
- Stimulverici funksiyanı yerinə yetirir. Özünü maliyyələşdirmə prinsipinin reallaşması mənfəətlə müəyyən olunur. Müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəət geniş təkrar istehsalın, elmi-texniki və sosial inkişafın maliyyələşdirilməsi üçün kifayət etməlidir;
- Mənfəət müxtəlif səviyyəli büdcələrin formalaşması mənbəyi hesab olunur. Və vergi formasında başqa gəlirlərlə birlikdə büdcənin gəlirlərini yaradır.

Ümumilikdə mənfəət signal rolunu oynayaraq sahibkarı hansı sferaya investisiya qoymağa sövq edir. Mənfəətə iqtisadi kateqoriya kimi yanaşdıqda onun haqqında mücərrəd danışırıq. Müəssisənin təsərrüfat və maliyyə fəaliyyətlərini planlaşdırarkən və qiymətləndirərkən mənfəətin konkret göstəricilərindən istifadə olunur. Onlardan ən əsası balans mənfəətidir. Balans mənfəəti – müəssisənin məhsul satışından mənfəətini və istehsal və ya satışla əlaqədar olmayan gəlirlərini əhatə edir. Özündə 3 əsas elementi birləşdirir:

- Məhsul satış, işlər görülməsi, xidmətlər göstərilməsindən mənfəət (zərər);
- Əsas vəsaitlərin və sair əmlakın satışından mənfəət (zərər);
- Satışdan kənar əməliyyatlar üzrə maliyyə nəticələri.

Mənfəətin bölüşdürülməsi sistemində təsərrüfat subyektlərinin, dövlət və hər bir işçinin mənafeyi nəzərə alınmalıdır. Müəssisədə mənfəətin bölüşdürülməsinin aşağıdakı bir sıra prinsipləri var:

- dövlət qarşısında olan maliyyə öhdəçiliklərinin birinci növbədə yerinə yetirilməsi;
- mənfəət hesabına geniş təkrar istehsalın tələbatlarının ödənilməsi;
- mənfəətdən sosial-mədəni ehtiyaclar üçün istifadə və s. tədbirlər.

Müasir dövrdə mənfəətin həcmindən müəssisənin özünümaliyyələşdirmə imkanları çox asılıdır. Belə bir qayda əvvəllərdə də tətbiq olunurdu. Lakin bu müəssisələrə aid edilmir. Çox hallarda büdcə maliyyələşməsindən də istifadə edilirdi. Lakin bazar münasibətləri şəraitində kommersiya hesabatının tətbiqi nəticəsində özünümaliyyələşdirmə tam və ardıcılıqla aparılır və müəssisələrdə istehsalın genişləndirilməsi ilə əlaqədar xərclərin əsas etibarilə mənfəət hesabına aparılmasına şərait yaranır.

Bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi istiqamətində müəyyən edilən zaman mütləq bazarın konyukturası nəzərə alınmalıdır. Belə ki, bazarın konyukturası müəssisənin istehsal güclərinin artırılmasını tələb edə bilər. O zaman buna uyğun olaraq müəssisədə istehsal və sosial inkişaf fonduna ayırmaların həcmi müəyyən ediləcəkdir.

Məzmununa görə mənfəətin bölüşdürülməsini üç istiqamətdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Büdcə: müəssisə, sahibkar.

Beləliklə, mənfəət bu üç həlqə arasında bölüşdürülür. Bölgü zamanı qeyd edilən həlqələr arasında nisbətlər əhəmiyyətli dərəcədə müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinə ikitərəfli təsir göstərə bilər: mənfəi və müsbət.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətin bölüşdürülməsi zamanı sahibkarların mənafehlərinin müdafiə olunması da mühüm prinsip kimi qəbul olunmalıdır. Balans mənfəətindən vergilər və digər məcburi ödənişlər ödənildikdən sonra alınan məbləğ xalis mənfəətdir. Xalis mənfəətin bölüşdürülməsi firmadaxili planlaşdırmanın bir istiqamətidir. Mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi qaydası müəssisənin nizamnaməsindən təsbit olunur. Müasir şəraitdə dövlət mənfəətin bölüşdürülməsini qanunvericilik əsasında tənzimləyir. Vergi güzəştləri yolu ilə onun istehsal və qeyri-

istezsiz xarakterli kapital qoyuluşlarına, sosial məqsədlərə, xeyriyyə məqsədlərinə, təbiəti mühafizə tədbirlərinə yönəldilməsinə təsir edir.

Mənfəətin bölgüsü və istifadəsi bir-birilə bağlı olan proseslərdir. Mənfəət məbləğinin müəyyən edilməsi və onun istifadə istiqamətləri təsərrüfatçılıq metodları və qanunvericilik əsasında müəyyən edilir. Mənfəətdən ilk növbədə vergi qanunvericiliyi əsasında büdcəyə vergi ödənilir.

Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzim edilməsinin başlıca iqtisadi vasitələrindən birini dövlət vergiləri, o cümlədən mənfəətdən vergi təşkil edir. Müxtəlif gəlirlər üçün müəyyən edilmiş vergilərin səviyyəsini dəyişməklə, vergi güzəştləri etməklə, vergi almalı olan minimum səviyyəsini aşağı salmaqla dövlət iqtisadi tsiklə təsir etmək, yüksək inkişaf sürətini əmin etməyə çalışır. İqtisadi canlanma və yüksəliş dövründə dövlət xüsusi kapital qoyuluşunu və tədiyə qabiliyyətli tələbi azaltmaq məqsədi ilə mənfəət vergisinin səviyyəsini artırır, durğunluq dövründə isə əksinə, iqtisadi artımı həvəsləndirmək məqsədi ilə sahələrin inkişafına kapital qoyuluşlarını sürətləndirmək məqsədi ilə dövlət bu sahələrdən götürülən vergini xeyli azalda bilər.

Hazırda müəssisələrdə mənfəətin bölgüsü aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır: əvvəlcə mənfəətdən qanunvericilik əsasında müəyyən olunmuş normalarla büdcəyə vergi ödənilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində neqativ hallara qarşı nizamlasdırıcı alət kimi dövlət vergilərindən geniş istifadə edir. Ancaq vergilər və bütün vergi sistemi bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın idarə ediləmsində güclü alət kimi çıxış etməlidir. Yalnız vergilər dövlət mənafeyi ilə sahibkarların, müəssisə və təşkilatların kommersiya mənafeələrinin əlaqələndirilməsini təmin etməlidir. Vergilərin köməyi ilə dövlət, büdcə, bank, baş idarə və s. müəssisələrin, təşkilatların (mülkiyyət formasından asılı olmayaraq) və sahibkarların qarşılıqlı maliyyə münasibətləri müəyyən edilir.

İdarəetmənin inzibati amirlik metodları iqtisadi metodlara keçdiyi bir şəraitində bazar iqtisadiyyatını nizamlasdıran bir alət kimi vergilərin rolu və əhəmiyyəti getdikcə artır. Vergilər vasitəsilə xalq təsərrüfatının ən vacib sahələrin inkişafına,

zərərle işləyən müəssisələrin ləğv edilməsinə və s. nail olmaq olar. Vergilər vasitəsilə iqtisadiyyatı böhran vəziyyətindən çıxarmaq və dövlətin maliyyə vəziyyətini sabitləşdirmək olar. Vergilərdən istifadə etməklə sahibkarlığın inkişafına, istehsalın genişləndirilməsinə, antiinhisar siyasətinin həyata keçirilməsinə və s. nail olmaq olar.

Azərbaycan Respublikası Qanunvericiliyinə uyğun olaraq sanksiya şəklində büdcəyə ödənilmiş məbləğlər qeyri-satış əməliyyatlarından xərclərin tərkibinə daxil edilmir və ancaq müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin azaldılmasına aid edilir. Beləliklə, müəssisələrdə ümumi mənfəət bölüşdürülməmişdən əvvəl mütləq korrektə edilməlidir. Yəni, onun həcmi ya azaldılmalı və ya artırılmalıdır. Belə ki, ümumi mənfəət sair satışından əldə edilən gəlirlər hesabına artırılır (xərclər olduqda isə azaldılır). Lakin vergiyə cəlb olunan mənfəəti hesablamaq üçün ümumi mənfəət aşağıdakılar hesabına azaldılmalıdır:

- başqa müəssisələrin fəaliyyətində pay iştirakından daxil olan gəlirlər (Azərbaycan Respublikası daxilində);
- özünəməxsus səhm və istiqrazların satışından gəlirlər, faiz, dividend;
- əmlakın icarəyə verilməsindən gəlirlər; ehtiyat fondlarına ayırmalar (ehtiyat fonduna ayırmalar). Nizamnamə fondunun 25%-dən, vergiyə cəlb olunan mənfəətin isə 50%-dən çox olmalıdır);
- vergi güzəştləri; Vergi güzəştləri sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına, yəni texnikanın tətbiqinə, istehsalın genişləndirilməsinə, işçilərin sosial müdafiəsinin yüksəldilməsinə və s. xidmət etməlidir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlər ümumi mənfəətdən çıxıldıqdan sonra, yerdə qalan mənfəət vergiyə cəlb olunan mənfəət hesab olunur. Vergiyə cəlb olunan mənfəət əsaslı sürətdə müəssisənin faktiki maliyyə nəticələrindən fərqlənir. Məqsəduyğun olardı ki, mənfəət vergisinin həcmi müəssisənin balans mənfəətinin üçdə bir hissəsindən çox olmasın. Əks halda müəssisədə işin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə və mənfəətin həcmının artırılmasına maraq azalar.

Mənfəətin qalan üçdə iki hissəsi isə müəssisə ilə onun sahibkarları arasında bölüşdürülür.

Sonra əgər müəssisə gəlirini, mənfəətini vergidən və büdcədən kənar fondlardan gizlədərsə, o zaman vergi orqanları tərəfindən belə müəssisələrə tətbiq edilən maliyyə sanksiyaları, yəni cərimələr xalis mənfəətdən ödənilir.

Beləliklə, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində müəssisə və təşkilatlarda təsərrüfatçılığın inkişafı üçün stimullaşdırıcı şərait yaradan xalis mənfəətin olması sahibkarlıq fəaliyyətinin, kommersiya hesabının gələcəkdə möhkəmləndirilməsi və inkişafı üçün əsas amildir.

İstehsalın inkişafı ilə əlaqədar xərclərə elmi tədqiqat, layihə, konstruktor və texnoloji işə, yeni məhsulun hazırlanmasına, texnologiyanın təkmilləşdirilməsinə, avadanlıqların modernləşdirilməsinə, mövcud istehsalın rekonstruksiyası və s. ilə əlaqədar xərclər daxildir. Bura həmçinin uzunmüddətli bank ssudaları üzrə borcun qaytarılması da daxildir. Sosial ehtiyaclar üçün işə mənfəət göstəricəyimiz xərclər üçün bölüşdürülür. Bura sosial-məişət obyektlərinin istismarı üzrə xərcləri, qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin tikintisinin maliyyələşdirilməsi, köməkçi kənd təsərrüfatının inkişafı, sağlamlıq, mədəni-kütləvi tədbirlər üzrə xərclər daxildir. Belə ki, əhalinin məşğulluq fonduna ayırmalar 2%, əlillərə kömək fonduna 1%-ə qədər mənfəət müəyyənləşdirilmişdir. Mənfəətin istifadəsinin mühüm istiqamətlərindən biri də ehtiyat fondunun yaradılmasıdır. Qaydaya görə müəssisənin gələcəkdə normal fəaliyyət göstərməsi üçün 5%-ə qədər mənfəətdən ödənilir. Ümumi məbləği nizamnamə fondunun 15%-nə qədər olmalıdır.

Ancaq bazar iqtisadiyyatı xüsusi mənfəətin istifadəsinin vacib istiqamətlərini müəyyən edir. Xüsusilə rəqabətin inkişafı müəssisə üçün xüsusi mənfəətin rolunu və əhəmiyyətini artırır. Çünki, ancaq rəqabət müəssisədə istehsalın genişləndirilməsinə, təkmilləşdirilməsinə, işçilərin maddi və mədəni tələbatlarının ödənilməsinə zərurət yaradır.

Beləliklə, bazar münasibətləri şəraitində müəssisə və təşkilatlarda mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi mühüm bir təsərrüfat prosesini təşkil edir. Bu proses müəssisələrin (sahibkarın) ehtiyaclarının ödənilməsi və dövlətin gəlirlərinin formalaşması üçün əsasdır.

Mənfəətin bölüşdürülməsi mexanizmi istehsalın səmərəliliyinin yüksəlməsinə və təsərrüfatçılığının yeni formalarının inkişafının stimullaşdırılmasına kömək etməlidir.

Mənfəətin düzgün və iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış bölüşdürülməsi onun artırılması üçün əsas şərtlərdən biri olmalıdır. Yəni mənfəət müəssisədə elə meyarlarla bölüşdürülməlidir ki, bu onun artırılmasına stimulyaratmış olsun. Təcrübə bəzi mənfəətin həcmnin artmasının iqtisadi həvəsləndirmə fondlarını həcmnin artmasından geri qaldığı da müəyyən edilir. Bu mənfəətin bölüşdürücü meyarlarının maraqlandırıcı təsirinin zəif olduğunu bir daha sübut edir. Deməli, mənfəət elə meyarlarla bölüşdürülməlidir ki, o təkcə mənfəətin artmasına deyil, müəssisədə bütün iqtisadi göstəricilərin müsbət istiqamətdə dəyişməsinə təmin etsin.

Verginin məbləği hesablanı, büdcəyə ödənildikdən sonra yerdə qalan mənfəətdən iqtisadi sanksiyalar ilə əlaqədar ödənişlər çıxılır. Mənfəətin qalan hissəsi xalis mənfəət adlanır. Bu mənfəətin hissəsinin bölüşdürülməsi müəssisədə fondların və ehtiyatların formalaşması prosesini əks etdirir. Həmin fondlar hesabına müəssisənin istehsal və sosial ehtiyacları maliyyələşdirilir. Beləliklə, mənfəət bölüşdürülən zaman onun müəyyən hissəsi, yəni xalis mənfəət tam müəssisənin sərəncamına keçir və müəssisə həmin mənfəətdən sərbəst istifadə etmək hüququna malikdir. Həmin hissədən istifadəyə heç kəs, yəni nə dövlət, nə də onun orqanları müdaxilə edə bilməzlər. Bilavasitə bazar şəraiti müəssisədə xalis mənfəətdən istifadənin istiqamətlərini müəyyən edir. Rəqabət istehsalın genişləndirilməsi, əmək kollektivlərinin maddi və sosial tələbatlarının ödənilməsinə tələb edir. Bununla əlaqədar olaraq xalis mənfəət müəssisəyə daxil olduqca sonrakı xərclərə yönəldilir: elmi-texniki tərəqqiyə, istehsalın texniki təkmilləşməsinə, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, müəssisənin rekonstruksiyasına, xüsusi dövriyyə vəsaitinin tamamlanmasına, xüsusi dövriyyə vəsaitinin çatışmazlığı üçün alınmış kreditlərə görə faizlərin ödənilməsinə.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində müəssisələrin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində ehtiyat kapitalının həcmi mühüm rol oynayır. Ehtiyat kapitalına ayırmalar birinci növbədə aparılmalıdır. Ehtiyat kapitalının mövcudluğu və onun həcmnin artması səhmdar mülkiyyətinin artması deməkdir, müəssisənin müəyyən

risklərə (sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar) getməsi deməkdir. Ehtiyat kapitalının mövcudluğu hətta cari ildə mənfəət olmadıqda belə səhmlərə görə dividendlər verilməsinə, maliyyə sabitliyinin itirilməsi riski baş vermədən gözlənilməz xərclərin ödənilməsinə şərait yaradır.

Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin yığım və istehlaka bölüşdürülməsi müəyyən nisbətlərə bölüşdürülməsi zamanı müəssisənin əsas istehlak fondlarının vəziyyəti və buraxılan məhsulun rəqabətə tab gətirməsi əsas götürülməlidir.

Beləliklə, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində müəssisələrdə xalis mənfəət hesabına 3 iqtisadi həvəsləndirmə fondları yaradılır:

1. yığım fondu;
2. istehlak fondu (maddi həvəsləndirmə fondu);
3. ehtiyat fondu (risk fondu).

Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq sahibkarların iş riskləri daha da artır. Çox hallarda sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələri gözlənilməz olur. Bu isə müəssisələrdə risk fondunun (maliyyə ehtiyatı) mənfəət hesabına təşkilini zəruri edir.

Müəssisənin sərəncamında qalan xalis mənfəət istehsal, maddi maraq, ehtiyat fondu və s. məqsədlər üçün istifadə edilməklə yanaşı, eyni zamanda o müxtəlif cərimə, penya və s. ödənilməsinə də yönəldilir. Məsələn, sanitariya normalarının və qaydalarının pozulmasına görə cərimələrə və s.

Beləliklə, bazar münasibətlərinə keçid şəraitində müəssisə və təşkilatlarda təsərrüfatın inkişafı üçün stimullaşdırıcı şərait yaradan xalis mənfəətin olması sahibkarlıq fəaliyyətinin, kommersiya hesabının gələcəkdə möhkəmləndirilməsi və inkişafı üçün vacdır.

Bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi istiqamətləri müəyyən edilən zaman mütləq bazarın konyukturası nəzərə alınmalıdır. Belə ki, bazarın konyukturası müəssisənin istehsal güclərinin artırılmasını tələb edə bilər. O zaman buna uyğun olaraq müəssisədə istehsal və sosial inkişaf fonduna ayrılımların həcmi müəyyən ediləcəkdir.

3.4. Mənfəət vergisinin büdcə gəlirlərinin təşkilində rolu

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi mənfəətin bölüşdürülməsi sistem ionu nəzərdə tutur ki, həm təsərrüfat subyektlərinin, həm dövlət büdcəsinin, həm də müəssisədə çalışan işçilərin mənafeı nəzərə alınmalıdır. Mənfəət bölüşdürülərkən, vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulduğu kimi, ilk növbədə dövlət büdcəsi qarşısındakı öhdəliklər yerinə yetirilməlidir. Ona görə də mənfəətin bölgüsü sistemində hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi büdcə gəlirlərinin təşkilində əhəmiyyətli yer tutur. Mənfəət vergisi müəssisə və təsərrüfat təşkilatlarının təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin spesifik forması olmaqla tarixi inkişaf yolu keçmişdir.

Mənfəət vergisi dövlət maliyyəsinin və xüsusilə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasının xüsusi forması kimi təşəkkül tapmış və inkişaf etmişdir. Azərbaycanın müstəqillik qazandığı dövrə qədər mənfəətdən büdcəyə tədiyələr müxtəlif formalarda, yəni mənfəətdə büdcəyə tədiyələr müxtəlif formalarda, yəni mənfəətdən büdcəyə ayırma, mənfəətin sərbəst qalığı, istehsal fondlarına görə büdcəyə haqq, rentə tədiyələri və s. şəkildə tətbiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının «Vergi Məcəlləsi» qəbul olunana qədər «Müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi» adlanmış, «Vergi Məcəlləsi»nin 2001-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minməsindən sonra «Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi» adlanmağa başlamışdır.

Dövlətin iqtisadi tənzimləmə adəti olan vergilərin tərkibində mənfəət vergisi mühüm yer tutur.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın dinamik inkişafı bütün təsərrüfat sahələrində mənfəətin həcmnin və onun ÜDM-də xüsusi çəkisinin artmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

İqtisadiyyatın dinamik inkişafı nəticəsində mənfəətin ümumi məbləğinin artması həm də büdcə gəlirlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Mənfəətin ümumi məbləğinin artması əsasında hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin büdcə gəlirlərinin təşkilində rolunu aşağıdakı məlumatlar əsasında xarakterizə etmək olar.

Məcmu mənfəətin və mənfəət vergisinin büdcə gəlirlərinin təşkilində

(mln.manat)

	2005	2010	2011	2012	2013
ÜDM	12522,5	42465,0	51157,5	43500,0	57708,2
Mənfəət	2133,1	19112,1	26364,2	26462,6	25636,5
ÜDM-də xüsusi çəkisi-faizlə	17,0	45,0	51,5	60,8	44,4
Dövlət büdcəsinin gəlirləri	2055,2	11403,0	15700,7	17038,0	19496,0
Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	357,0	1429,9	2134,0	2252,0	2374,8
Mənfəət vergisinin ÜDM-də xüsusi çəkisi faizlə	2,9	3,4	4,2	5,2	4,1
Mənfəət vergisinin büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi faizlə	17,4	12,5	13,6	13,0	12,2

Göründüyü kimi, mənfəətin ÜDM-də xüsusi çəkisi 2005-ci ildəki 17 faizdən 2013-cü ildə 44,4 faizə yüksəlmişdir. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 2005-ci ildə 2,9 faiz, 2013-cü ildə isə 4,1 faiz təşkil etmişdir. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin büdcə gəlirlərində payı 2005-ci ildəki 17,4 faizdən 2013-cü ildə 12,2 faizə enməsinə baxmayaraq onun məbləği müvafiq olaraq 357,0 mln. manatdan 2374,8 mln.manata yüksəlmişdir, yəni 6,6 dəfə artmışdır. Bu da onu göstərir ki, mənfəət vergisi büdcə gəlirlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli yer tutur. 2014-cü ildə mənfəət vergisi 2217,0 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da büdcə gəlirlərinin 12,1 faizini təşkil edəcək.

Təhlildən göründüyü kimi, bütün təsərrüfat sahələri üzrə mənfəət 2013-cü ildə 25636,5 mln. manat təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci ildəkinə nisbətən 12 dəfə artmışdır. Mənfəətin ÜDM - də xüsusi çəkisi də illər üzrə artmışdır, yəni 2005-ci ildə 17,0 faiz, 2010-cu ildə 45,0 faiz, 2013-cü ildə 44,4 faiz təşkil etmişdir. Bu onu göstərir ki, ölkəmizin iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar olaraq mənfəət artır, xalq təsərrüfatı sahələrinin iqtisadi səmərəsi yüksəlir, mənfəətin rolu artır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələr qanunvericilik çərçivəsində tam müstəqil fəaliyyət göstərməklə təsərrüfat fəaliyyəti yaxşılaşdırmağa, mənfəətin həcmi artırmağa maksimum maraq göstərirlər.

«Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununda deyilir: «Büdcəyə vergiləri və digər ödənişləri verdikdən sonra xalis mənfəət müəssisənin

tam sərəncamına daxil olur. Müəssisənin nizamnaməsində digər qayda nəzərdə tutulmayıbsa, o xalis mənfəətdən müstəqil istifadə edir. Bazar konyukturası mütləq nəzərə alınmalıdır.

Mənfəət bazar münasibətlərinin ən mühüm iqtisadi kateqoriyasıdır. O iqtisadi göstərici, stimullaşdırıcı və maliyyə resurslarının təşkili mənbəyi funksiyalarını yerinə yetirir.

Mənfəət istehsalın genişləndirilməsinin, sosial xərclərin ödənilməsi və büdcə gəlirlərinin və s. mənbəyidir. Bazar iqtisadiyyatında sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas məqsədi mənfəət əldə etmək və istehsalın nəticələri üçün biznesin iştirakçılarının maddi marağını təmin etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən dinamik inkişaf eyni zamanda vergi sistemində uğurlu islahatların aparılmasına və vergi siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsinə zəmin yaratmışdır. Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, vergi daxilolmalarının təmin edilməsi, vergi nəzarətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, vergi hüquqpozmalarına qarşı mübarizə tədbirlərinin gücləndirilməsi və sair istiqamətlərdə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bütün bunlar Vergi Məcəlləsinə əlavələr və dəyişikliklər formasında təsbit edilmiş və vergi sistemi daha da təkmilləşdirilmiş, vergi yükü xeyli azaldılmışdır.

İqtisadi mühitin daha da yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın stimullaşdırılması məqsədi ilə Vergi Məcəlləsinə əhəmiyyətli dəyişikliklər edilmişdir. Belə ki, 2010-cu ilin yanvar ayının 1-dən fərdi sahibkarların gəlirinin vergiyə cəlb edilmə dərəcəsi 35 faizdən 20 faizə, mənfəət vergisinin dərəcəsi 22 faizdən 20 faizə, fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin yuxarı həddi isə 35 faizdən 25 faizə endirilmişdir. Sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi üçün əməliyyatların illik həcmi 90 min manatdan 150 min manatadək artırılmışdır.

Xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına axınını stimullaşdırmaq, zəngin neft-qaz yataqlarının mənimsənilməsini sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası ərazisində hasilatın pay bölgüsü üzrə sazişlər əsasında karbohidrogen fəaliyyətini həyata keçirən xarici şirkətlər üçün müvafiq protokollarla tənzimlənən, Vergi Məcəlləsindən fərqli üstünlüklərə malik olan xüsusi rejimli vergitutma

mexanizmi nəzərdə tutulmuşdur. Bu özünü onda göstərir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində karbohidrogen fəaliyyətini həyata keçirən xarici subpodratçı şirkətlər gördükləri iş və xidmətlərə görə əldə etdikləri gəlirdən yalnız 5-8% dərəcəsi ilə ödəniş mənbəyində tutulan mənfəət vergisinin ödəyiciləridirlər və digər vergiləri ödəməkdən azaddırlar. Neft sazişləri üzrə podratçı tərəf sayılan xarici şirkətlərin karbohidrogen fəaliyyətindən əldə etdikləri gəlirləri isə həmin sazişlərlə müəyyən olunan dərəcələrlə yalnız mənfəət vergisinə cəlb olunur.

NƏTİCƏ

Tədqiqat əsasında belə bir nəticəyə gəldiyimizi göstərmək olar ki, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı getdikcə sürətlənir və son illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı iki həlledici xüsusiyyətlə xarakterizə olunan keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur.

Birincisi – ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin strateji sosial-iqtisadi xəttinin uğurla davam etdirilməsi;

İkincisi – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin irəli sürdüyü yeni vəzifələrin tələblərinə uyğun iqtisadi və sosial islahatların dərinləşdirilməsi, regionların və qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafının təmin edilməsi.

2013-cü ildə ölkənin ÜDM-in həcmi əvvəlki ilə nisbətən 5,8 faiz artaraq 57,7 mlrd.manata çatmış, dövlət büdcəsinin gəlirləri 19,5 mlrd.manat, xərcləri isə 19,1 mlrd.manat olmaqla 0,4 mlrd.manat profisit əldə edilmişdir.

İqtisadiyyatın real sektorundakı bütün sahələrdə də əhəmiyyətli artım müşahidə edilmişdir. İqtisadiyyatın bütün sahələrində 25,6 mlrd.manatlıq mənfəət əldə edilmişdir ki, bu da 2005-ci ildəkinə nisbətən 12 dəfə çoxdur. Mənfəətin ÜDM-də xüsusi çəkisi 2005-ci ildəki 17 faizdən 2013-cü ildə 44,4 faizə yüksəlmişdir. Bu onu göstərir ki, sosial-iqtisadi inkişafda ölkənin maliyyə-kredit sistemi və onun əsas həlqəsi olan müəssisələrin maliyyəsi də xüsusi rolu oynayır.

Milli istehsalın stimullaşdırılmasında, sənaye sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində maliyyə sistemi və xüsusilə müəssisələrin maliyyə mexanizmi əhəmiyyətli rol oynayır.

Maddi istehsal prosesi və ümumi daxili məhsulun yaradılması bilvasitə müəssisələrdə baş verdiyinə görə müəssisə maliyyəsi də maliyyə sisteminin əsas həlqəsi kimi çıxış edir. ÜDM-in bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsində müəssisə maliyyəsi, maliyyə mexanizmi əvəzsiz rol oynayır. Maliyyə resurslarının səfərbərliyi alınması və məqsəduyğun istifadə edilməsində müəssisənin maliyyəsi fəal iştirak edir.

Dövlətin investisiya siyasətinin həyata keçirilməsində müəssisə maliyyəsinin rolu getdikcə artır. Müəssisələrdə maliyyə işinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğundur. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

- investisiya axınının qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafına yönəldilməsinin stimullaşdırılması;
- regionların tarazlı inkişafını təmin etmək üçün investisiya axınının optimalaşdırılması;
- ölkədə investisiya fəaliyyətinin sosial istiqamətinin gücləndirilməsi, insan kapitalına, infrastruktura qoyulan investisiyaların prioritetliyinin təmin edilməsi;
- restrukturizasiya prosesinin davam etdirilməsi yolu ilə Azərbaycan müəssisələrinin investisiya cəlbediciliyinin daha da artırılması;
- müəssisələrin texnoloji yenidənqurulması məqsədilə müasir texnoloji avadanlıqların Azərbaycana gətirilməsi stimullaşdırmaq üçün xarici ticarət rejiminin təkmilləşdirilməsi;
- Azərbaycan müəssisələrinin investisiya tələbatının artırılması;
- Daxili investisiyalarda yanaşı birbaşa xarici investisiyaların ixracyönümlü və əlavə dəyərin xüsusi çəkisi yüksək olan sahələrə yönəldilməsi;
- Xidmət sahələrində birbaşa xarici investisiyaların tənzimləmə rejiminin təkmilləşdirilməsi, xüsusilə də birbaşa xarici investisiyaların milli tənzimləmə sisteminin QATS normalarına uyğunlaşdırılması;
- Beynəlxalq standartlara uyğun maliyyə nəzarətinin, mühasibat uçotunun və auditor fəaliyyətinin yaradılması prosesinin sürətləndirilməsi.

Göstərilən vəzifələrin həyata keçirilməsi müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin daha da yaxşılaşdırılmasına və onun mənfəətli işləməsinə imkan verir.

Mənfəət müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsini əks etdirən mühüm iqtisadi göstərici olmaqla məhsulun istehsalına və satışına çəkilən xərclərlə həmin məhsulun (iş və xidmətlərin) satışından əldə edilən məbləği arasındakı fərq şəklində müəyyən edilir.

Müəssisənin əldə etdiyi mənfəətin kəmiyyəti öz-özlüyündə onun təsərrüfatı nə qədər müvəffəqiyyətlə təşkil etdiyini göstərir. Bir sıra amillər, məsələn, satılan məhsulun qiymətinin artırılması, daha rentabelli məhsul buraxılması və az rentabelli, lakin cəmiyyət üçün lazım olan məhsul buraxılışının azaldılması mənfəətin həcminə təsir göstərir.

Mənfəət bir sıra funksiyaları yerinə yetirir:

Birincisi, mənfəət müəssisənin fəaliyyətinin səmərəlilik kriteriyası və göstəricisidir. Başqa sözlə, mənfəətin əldə edilməsi faktı, müəssisənin səmərəli fəaliyyətini sübut edir.

İkincisi, mənfəət stimullaşdırıcı funksiyaya malikdir. Müəssisənin təsərrüfat maliyyə fəaliyyətinin son nəticəsi olmaqla, mənfəət bazar münasibətlərində həlledici rol oynayır. Müəssisənin fəaliyyətinin son məqsədi mənfəət əldə etməkdir, yəni onun son məqsədi mənfəətli işləməkdir.

Mənfəət, müəssisənin xüsusi kapitalının artırılmasının əsas mənbəidir. Bazar münasibətləri şəraitində həm sahibkarlar, həm menecerlər müəssisənin sərəncamında qalan mənfəətin həcminə əsaslanaraq, dividend investisiya siyasətinə dair qərarlar qəbul edir və müəssisənin perspektiv inkişafını müəyyən edirlər.

Bazar münasibətləri şəraitində mənfəət-istehsal fondlarının və buraxılan məhsulun yeniləşdirilməsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasının hərəkətverici qüvvəsi və əsas mənbəidir.

Mənfəət eyni zamanda müəssisə kollektivinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması mənbəi kimi çıxış edir.

Üçüncüsü, mənfəət müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin formalaşması mənbəi kimi çıxış edir.

Beləliklə, mənfəət müəsisələrinin iqtisadi və sosial inkişafının əsas maliyyə mənbəi olmaqla, bazar münasibətlərinin mühüm iqtisadi kateqoriyasıdır və müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin son maliyyə nəticəsini əks etdirir.

Bazar münasibətləri şəraitində mənfəətin bölüşdürülməsi sistemi müəssisələrdə mənfəətin həcmnin artırılması üçün əsas iqtisadi mexanizmlərdən biri olmalıdır.

Mənfəətin bölüşdürülməsi isə bölgü münasibətlərinin ümumi sisteminin tərkib hissəsini təşkil edir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisələrdə mənfəətin tətbiq edilən bölüşdürmə sistemi istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə maraq yaratmalıdır. Çünki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müasir dövrdə mənfəətin istifadə istiqamətləri çox-tərəflidir. Birinci növbədə mənfəətin büdcə gəlirlərinin təşkilində rolunu qeyd etmək lazımdır.

Bazar münasibətləri şəraitində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində iqtisadi problemlərin həllində, texnoloji proseslərin təşkilində, işçilərin əməyinin ödənilməsi və maraqlandırılmasında müəssisələrin sərbəstliyi daha da genişlənir. Bu istiqamətdə müəssisə və təşkilatlarda mənfəət, onun bölüşdürülməsi və istifadəsi ən mühüm maliyyə aləti kimi çıxış edir.

Mənfəətin bölüşdürülməsi sistemi istehsalın planlaşdırılması və stimullaşdırılmasının tərkib hissəsini təşkil edir. Mənfəətin bölüşdürülməsi prosesində dövlət büdcəsinin gəlirləri formalaşır, müəssisələrin tələbatlarının ödənilməsi, istehsalın genişləndirilməsi, işçilərin stimullaşdırılması təmin edilir.

Mənfəətin istifadəsinin bu istiqamətləri mənfəətin funksiyaları ilə əlaqədardır.

Təsərrüfat subyektlərində mənfəətdən büdcəyə vergi ödənildikdən sonra yerdə qalan mənfəət (xalis mənfəət) «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərdiyi kimi müəssisənin tam sərəncamına daxil olur. Müəssisənin nizamnaməsində digər qayda nəzərdə tutulmursa, müəssisə xalis mənfəətdən müstəqil istifadə etmək hüququna malikdir. Belə ki, xüsusi mənfəət müəssisədə iqtisadi həvəsləndirmə fondlarının (istehsal və sosial inkişaf fondu, ehtiyat fondu, istehlak fondu) təşkili üçün istifadə edilir.

Beləliklə, maliyyənin təsərrüfata təsir mexanizmi, onun səmərəliliyinə stimullaşdırıcı təsiri bölgü münasibətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Ona görə də mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadə istiqamətlərinin təkmilləşdirməsi zəruridir. Bölgü elə aparılmalıdır ki, həm müəssisənin və onun kollektivinin mənafeı, müəssisənin iqtisadi-sosial inkişaf mənafeı, həm də dövlət mənafeı nəzərə alınsın. Bu prinsiplərin

pozulması müəssisənin iqtisadi inkişafına mane olur, onu müflisləşdirir və nəticə etibarilə bu da ümumdövlət mənafeinə zərər vura bilər.

Mənfəətin bölüşdürülməsi və büdcəyə vergi nisbətlərinin (dərəcəsinin) müəyyən edilməsi hər bir inkişaf mərhələsində, iqtisadi inkişaf qarşısında duran məqsəd və vəzifələr baxımından daim təkmilləşdirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının «Vergi Məcəlləsi», Bakı, 2010-cu il.
2. «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2 iyul 2002.
3. İlham Əliyev: «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramlarının icrasına həsr olunmuş konfransındakı nitqi». «Azərbaycan» qəzeti, 6 fevral 2014-cü il.
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2014-cü ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasının materialları. «Azərbaycan» qəzeti, 10 yanvar, 2014-cü il.
5. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2008-ci illər) Dövlət Proqramı haqqında 11 fevral 2004-cü il tarixli Fərmanı.
6. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin «Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı haqqında 14 aprel 2009-cu il tarixli Fərmanı.
7. Azərbaycan Respublikasının 2012-ci il dövlət büdcəsi haqqında AR-nın Qanunu.
8. AR-nın 2013-cü il dövlət büdcəsi haqqında AR-nın Qanunu.
9. Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il dövlət büdcəsi haqqında AR-nın Qanunu.
10. Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri, Bakı, 2014-cü il.
11. Bağirov D.A. «Vergi nəzarəti». Dərslik, Bakı, 2006-cı il.
12. Bağirov D.A., Həsənlı M.X. «Maliyyə». Dərslik, Bakı, 2011-ci il.
13. Bağirov D.A. «Vergi auditi», Bakı, 1999-cu il.
14. Bağirov D.A., Həsənlı M.X., Quşxanı R.N. «Korporativ maliyyə». Dərs vəsaiti, Bakı, 1997-ci il.
15. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. «Büdcə sistemi». Dərslik, Bakı, 2003-cü il.

16. Kəlbəliyev Y.A. Fiskal siyasət və Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri. Monoqrafiya, Bakı, 2005.
17. Əjdərov T.H. Vergi mexanizminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi problemləri. Bakı, Elm, 1997-ci il.
18. Vəliyev D.Ə., Balakışiyeva Y.N., Rəfibəyli İ.R., İmanov E.E., Qarabalov E.M. Vergi hüququ. Bakı, 2003-cü il.
19. Həsənlı M.X. «Vergilər». Bakı, 1998-ci il.
20. Kərimov A.M. «Maliyyə». Dərslik. Bakı, 2001-ci il.
21. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadıqov M.M., Rzayev Z.H., Kəlbəliyev Y.A. Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları. Bakı, 2001-ci il.
22. Musayev A.F., Kəlbəliyev Y.A., Hüseynov A.A. Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. Bakı, 2002-ci il.
23. Musayev A.F. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı, Elm, 2004-cü il.
24. Məmmədov S. Maliyyə. Bakı, 1997-ci il.
25. Zeynalov F.Z. «Maliyyənin əsasları». Bakı, 2008-ci il.
26. Мусаев А.Ф., Садыгов М.М., Магerrамов Р.Б., Салаев Р.А. Налоги и налогообложение в Азербайджане. Баку, Элм, 2005 г.
27. Садыгов М.М., Зейналов В.З., Садыгова Г.М. Рыночная экономика: финансы и налоги. Баку, 2001 г.
28. Дж. К. Ван Хорн. Основы управления финансами. Москва, Финансы и статистика, 2003 г.
29. T. Hüseynov. Müəssisənin iqtisadiyyatı. Bakı, 2005-ci il.
30. В.С.Карелин. Финансы корпораций. Учебник, Москва, 2005 г.
31. А.Ф.Ионова, Н.Н.Селизнева. Финансовый анализ. Москва, 2008 г.
32. А.С.Нешиной. Финансы. Учебник. Москва, 2006 г.
33. И.Л.Юрзинова, В.Н.Незамайкин. Финансы организаций. Учебное пособие. Москва, 2004 г.
34. Финансы. Учебник. Под ред. Г.Б.Поляка. Москва, 2003 г.
35. Финансы. Под ред. Грязновой А.Г. Москва, 2012 г.

**Zeynalov Sübhan Nemət oğlunun «Müəssisənin
mənfəəti, onun bölgüsü və istifadəsi məsələləri»
mövzusunda magistr dissertasiyasının**

REFERATI

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının 2003-cü ildən Prezident cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurla davam etdirilməsi nəticəsində ölkəmizin iqtisadi və sosial inkişafı daha da sürətlənmiş, əhalinin maddi-rifah halı əhəmiyyətli iqtisadi siyasət nəticəsində iqtisadiyyatın bütün sahələrində yüksək nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Dünyanı bürüyən global iqtisadi və maliyyə böhranına baxmayaraq, 2003-2013-cü illər ərzində ölkəmizdə ümumi daxili məhsul 3,4 dəfə, sənaye istehsalı 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,5 dəfə, informasiya və rabitə 8,1 dəfə, ticarət dövriyyəsi 3,0 dəfə artmışdır.

2013-cü ildə ÜDM istehsalı 5,8 faiz artaraq 57.7 mlrd.manata çatmışdır. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda artım 10,0 faiz təşkil edərək, onun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 2012-ci ildəki 58,2 faizdən 56,6 faizə yüksəlmişdir. 2013-cü ildə dövlət büdcəsinə gəlirləri 2003-cü ildəkinə nisbətən 16 dəfədən çox artaraq 19,5 milyard manata çatmış, büdcə profisiti 353,0 mln.manat olmaqla, onun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 0,6 faiz təşkil etmişdir.

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında hüquqi şəxslərin, yəni təsərrüfat subyektlərinin mənfəət vergisi xüsusi rol oynayır. Məlumdur ki, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin məbləği təsərrüfat subyektlərinin əldə etdiyi mənfəətin həcmindən asılıdır. Ölkənin iqtisadi inkişafına uyğun olaraq müəssisə və təsərrüfat təşkilatlarının mənfəəti də sürətlə artmışdır. 2003-2013-cü illərdə bütün təsərrüfat sahələrində mənfəətin həcmi 22,5 dəfə artaraq, 2003-cü ildəki 1141,9 mln.manatdan 25636.5 mln.manata yüksəlmişdir. Hüquqi şəxslərin mənfəətindən vergi formasında büdcəyə daxilolmalar 2003-cü ildəki 178,3 mln.manatdan 2013-cü ildə 2374,8 mln.manata çatmış və ya 13,3 dəfə artmışdır. Bu onu göstərir ki, mənfəət müəssisə və təsərrüfat təşkilatlarının

təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsini əks etdirən mühüm iqtisadi göstərici olmaqla, həm iqtisadi-sosial inkişafa, həm də büdcə gəlirlərinin artmasına əhəmiyyətli təsir göstərir.

Deməli, mənfəət, bir tərəfdən müəssisələrdə istehsalın genişləndirilməsi, texniki tərəqqinin həyata keçirilməsi, sosial ehtiyacların ödənilməsi və digər xərclərin maliyyə təminatı mənbəi olmaqla, digər tərəfdən dövlət büdcəsinin gəlirlərinin təşkilində böyük rol oynayır. Ona görə də müasir dövrdə digər iqtisadi kateqoriyalar sistemində mənfəətin zəruriliyini, onun mahiyyətini, geniş təkrar istehsalda və büdcə gəlirlərinin təşkilində rolunu elmi cəhətdən araşdırmaqla, mənfəətin artmasına təsir edən amillərin tədqiq olunmasına böyük ehtiyac vardır. Bu baxımdan magistr dissertasiyası kimi seçdiyim mövzu aktual məsələlərdən birinə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifəsi. Azərbaycan Respublikasının müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq müəssisələrin və təsərrüfat təşkilatlarının sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin tədqiqi, müəssisələrin pul vəsaiti fondlarının yaranması və səmərəli istifadə edilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin nəticəsi kimi mənfəətin iqtisadi mahiyyətinin və rolunun elmi araşdırılması tədqiqatın əsas məqsədidir.

Tədqiqatın vəzifəsi kommersiya müəssisələrinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini öyrənmək, onların məqsədli pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi nəticəsində əldə etdiyi mənfəətin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi istiqamətlərini tədqiq etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Müəssisələrin pul vəsaiti fondlarının, o cümlədən təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesində maliyyə münasibətləri sistemi tədqiqatın predmetini təşkil edir. Dövlətin maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi və başlıca həlqəsi kimi kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi tədqiqatın obyektidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Kommersiya müəssisələrinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini və xüsusiyyətlərini araşdırmaqla mənfəətin formalaşması, onun planlaşdırılması. Bölüşdürülməsi və istifadə edilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və bu sahədə müvafiq tövsiyyə və təkliflərin verilməsi elmi yenilik kimi qiymətləndirilə bilər.

Dissertasiya işinin təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, kommersiya müəssisələrinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin tədqiqi əsasında onların maliyyə resurslarının və onun tərkib hissəsi kimi mənfəətin düzgün bölüşdürülməsi, məqsəduyğun və səmərəli istifadə edilməsi istiqamətində irəli sürülən təklif və tövsiyələr kommersiya müəssisələrinin əməli fəaliyyətində nəzərə alınabilir.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi üç fəsil, 9 paragraf, nəticə və ədəbiyyat hissəsindən ibarətdir.

Fəsil 1-də müəssisələrin maliyyəsinin təşkili əsasları, maliyyə sistemində onun yeri və rolu tədqiq olunmuşdur. Burada müəssisələrin maliyyəsinin mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri şərh olunmuş, müəssisənin maliyyə resurslarının mənbələri göstərilmiş, mənfəət əldə olunması ilə əlaqədar məsrəflər izah olunmuşdur.

İkinci fəsildə müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təşkili istiqamətləri tədqiq olunmuş, müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təşkili xüsusiyyətləri açıqlanmış. Mənfəət əldə edilməsi məqsədilə müəssisənin investisiya fəaliyyətinin əsas istiqamətləri araşdırılmışdır.

Üçüncü fəsil mənfəətin iqtisadi məzmunu, funksiyaları və istifadə istiqamətləri tədqiq edilmiş, mənfəətin planlaşdırılması üsulları xarakterizə olunmuş, mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadəsi xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

Bazar münasibətləri şəraitində həyata keçirilən iqtisadi islahatlar nəticəsində iqtisadi problemlərin həllində, texnoloji proseslərin təşkilində, işçilərin əməyinin ödənilməsi və maraqlandırılmasında müəssisələrin sərbəstliyi daha da genişlənir. Bu istiqamətdə müəssisə və təşkilatlarda mənfəət, onun bölüşdürülməsi və istifadəsi ən mühüm maliyyə aləti kimi çıxış edir.

Mənfəətin bölüşdürülməsi sistemi istehsalın planlaşdırılması və stimullaşdırılmasının tərkib hissəsini təşkil edir. Mənfəətin bölüşdürülməsi prosesində dövlət büdcəsinin gəlirləri formalaşır, müəssisələrin tələbatlarının ödənilməsi, istehsalın genişləndirilməsi, işçilərin stimullaşdırılması təmin edilir.

Mənfəətin istifadəsinin bu istiqamətləri mənfəətin funksiyaları ilə əlaqədardır.

Təsərrüfat subyektlərində mənfəətdən büdcəyə vergi ödənildikdən sonra yerdə qalan mənfəət (xalis mənfəət) «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərdiyi kimi müəssisənin tam sərəncamına daxil olur. Müəssisənin nizamnaməsində digər qayda nəzərdə tutulmursa, müəssisə xalis mənfəətdən müstəqil istifadə etmək hüququna malikdir. Belə ki, xüsusi mənfəət müəssisədə iqtisadi həvəsləndirmə fondlarının (istehsal və sosial inkişaf fondu, ehtiyat fondu, istehlak fondu) təşkili üçün istifadə edilir.

Beləliklə, maliyyənin təsərrüfata təsir mexanizmi, onun səmərəliliyinə stimullaşdırıcı təsiri bölgü münasibətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Ona görə də mənfəətin bölüşdürülməsi və istifadə istiqamətlərinin təkmilləşdirməsi zəruridir. Bölgü elə aparılmalıdır ki, həm müəssisənin və onun kollektivinin mənafeı, müəssisənin iqtisadi-sosial inkişaf mənafeı, həm də dövlət mənafeı nəzərə alınsın. Bu prinsiplərin pozulması müəssisənin iqtisadi inkişafına mane olur, onu müflisləşdirir və nəticə etibarilə bu da ümumdövlət mənafeinə zərər vura bilər.

Mənfəətin bölüşdürülməsi və büdcəyə vergi nisbətlərinin (dərəcəsinin) müəyyən edilməsi hər bir inkişaf mərhələsində, iqtisadi inkişaf qarşısında duran məqsəd və vəzifələr baxımından daim təkmilləşdirilməlidir.